

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Մեկնողները (Տիկին Կապրիէլ Բեվալ, Փրսփ. Աբրահամ Տէր-Յակոբեան, Մ. Սերոս, Երուսաղ Տէմիրեան) — Կեանք եւ մահ Մուսթաֆա Քեմալի. — «Սամահ»-ին պատմութիւնը. — Խ. Հայաստան եւ Սփիւռքի Հայութիւնը. — Նոր հրատարակութիւններ:

Տիկին ԿԱՊՐԻԷԼ ԲԵՎԱԼ, որ վախճանեցաւ քանի մը ամիս առաջ, Փրանսացի գրագիտուհիներու հոլլին մէջ ինքնուրոյն տեղ մը կը գրաւէր իր կեանքոտ վէպերով, որոնց ամենէն նշանաւորը եղաւ այն որ *Sevrienne տիտղոսը* կը կրէր: Ան նաեւ աշխատակցած է փարիզեան քանի մը Թերթերու՝ չափեկան յօդուածներով, որոնց մէջ մասնաւորաբար կը յիշեմ *Ֆրանսայի այժմեան լաւագոյն գրագիտուհիներուն նուիրուած իր սերուն յօդուածաշարքը*:

Տիկին Բեվալ, որ մտերիմ ընկերուհի մըն էր անմոռանալի տիկին Սեմբրինի, անոր պէս ինք ալ եղաւ սրտազին բարեկամ մը հայ ժողովուրդին եւ հայ դատին: 1919ի Մայիսին, Ադաբային Պատուիրակութեան Փրոփականտի Յանձնաժողովին սարքած մէկ ցերեկոյթին, անիկա՝ իմ խնդրանքովս՝ կարգաց հայ ազգի, հայ մշակոյթի եւ հայ դատի մասին բանախօսութիւն մը որ օտար անուանի մտաւորականներու կողմէ մեր ժողովուրդին ձեռնուած ամենէն անկեղծ ու ամենէն զեղեցիկ համակրական արտայայտութիւններէն մին էր եւ զոր Ադա. Պատուիրակութիւնը զբոյժով մը հրատարակեց եւ զրկեց բազմաթիւ անձնաւորութեանց: Տիկին Բեվալ հրատարակած է նաեւ հայ գրականութեան եւ արուեստի մասին քանի մը ընթերցանական Մեյիսի եւ Մարքիտի *Revue des Etudes arméniennes* ին մէջ:

ՓՐՈՖ. ԱՔՐԱՀԱՄ ՏԵՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ, որ քանի մը տարիէ է վեր՝ իր յառաջացած տարիքէն ու հիւանդկախ վիճակէն ուժաքամ, բարձր մտաւորականի եւ ազգասէր, ազնիւ ու անձնուէր դործիչ իր երբեմնի ճոխ ու վառ կենսաքին ստուերը միայն կը քաշկուտէր Պոլսոյ մէջ, իր աշուրներն ընդ միշտ փակէր է՝ 83 տարեկան հասակին:

Ան իր նախնական — հայկական — կրթութիւնն ստանալէ յետոյ իր ծննդավայր Պարսիզակին մէջ — որ մեր ազգին տոռած է թանկագին հոլլ մը մեծարժէք մտաւորականներու — դացած էր Անգլիա եւ Էտիսպուրկի եւ Օքսֆորտի համալսարաններուն մէջ բարձրագոյն ուսմանց ընթացքին հետեւած ու փիլիսոփայութեան տօթթօթի վկայականով շրջանաւարտ ելած էր: Պոլիս դարձին, ան հրաւիրուեցաւ Բոպերթ Գոլէճի փիլիսոփայութեան դասընթացքն ստանձնելու, ինչպէս եւ հայերէն լեզուի՝ զոր քաջ դիտէր, եւ օտոյ յետուն տարի՝ եղաւ պատուական ռուսացապետ մը, որ աչկ կրթական մեծ հաստատութեան հայ աշակերտներուն սորվեցուց ոչ միայն փիլիսոփայութիւն, այլ եւ խոր եւ մաքուր նէր մը իրենց ազգին եւ իրենց ազգային մշակոյթին համար, իսկ իր օտար աշակերտներուն՝ իբր ձեռնհաս ու հրապուրիչ դասախօս՝ ներշնչեց յարգանք դէպի իր ցեղը: Այդ յարգանքը՝ աւելի իսկ մեծ

չափով՝ ան ներշնչեց Բուպրթ Գոլէճի ամերիկացի վարչութեան եւ ուսուցչապետներուն, ինչպէս եւ Հայոց եւ ընդհանրապէս Արեւելքի հետ յարաբերութիւն ունեցող բոլոր ամերիկացի եւ անդլիացի միախոսարներուն եւ մտաւորականներուն: Տէր-Յակոբեան ատեն մը բաւականեց նաեւ Պոլսոյ Ազգ. Կեդրոնական վարժարանին փիլիսոփայութեան դասընթացքը եւ հղաւ այդ բազմաբոլորն կրթարաններն աշակերտներուն ամենէն սիրելի ուսուցիչներէն մին:

Պոլսոյ հայ թերթերէ մասնց ան մերթ ընդ մերթ տուած է հմտալից ու ողջամտ յօդուածներ զանազան նիւթերու վրայ, բայց իր ամենէն տարէջքաւոր գրութիւնները այն յօդուածներն էին զոր պատերազմէն յետոյ ան հրահարակեց Ամերիկայի Կոնցրէսին ու Պայլարին մէջ եւ որոնք նուիրուած էին փիլիսոփայական հարցերու պարզաբանման կամ մեծ իմաստասէրներու վարդապետութեանց վերլուծման ու մէկնաբանման, յօդուածներ որոնց նմանը շատ քիչ երեւցած է մեր մամուլին մէջ ուր իմաստասիրական գրականութիւնը սահմանափակ դարդաւցած մը ունեցած է: Պէտք է որ հանդուցեալին աշակերտներն ու բարեկամները այդ յօդուածները՝ որոնք նիւթին լրջօրէն տիրացած մտաւորականի մը կողմէ վճիտ ոճով մը եւ մաքուր հայերէնով մը շարադրուած են՝ ամփոփեն հատորի մը մէջ, որ մեր ժամանակակից զրաւունութեան ամենէն հիւթեղ գործերէն մէկը պիտի ըլլար:

Հանդուցեալը եղաւ նաեւ խոր ազգասիրութեամբ մը տողերով հանրային գործիչ մը, որ տարիներով իր ազգին ծառայեց անխառն անձնուիրութեամբ, անհաճախ դուրսութեամբ եւ յրմութեամբ՝ իբր Թրքահայոց Ազգ. Վարչութեան անդամ, Ուսումնական Խորհուրդի ատենապետ եւ Ազգային Ժողովի ատենապետ: 1919ին ան եկաւ Փարիզ, նախկին պատրիարք Դուրեան Եղ. սրբազանին հետ, — որ իր վաղեմի մտերիմ բարեկամը եւ շատ բանի մէջ իրեն հետ մտքի ու խառնութեքի եղբայրութիւն մը ի յայտ բերող անձնավորութիւն մըն էր, — Ազգային Պատուիրակութեան հրահրով կայացած մեծ Համագումարին մասնակցելու: Փրոֆ. Տէր-Յակոբեան, Դուրեան սրբազանին հետ,

ամենէն խանգաւառ ջատագովներէն մին հանդիսացաւ կազմուելիք Հայ Պետութեան համար ամերիկեան հոգատարութիւնը (եւ ոչ թէ Փրքանահականը) ուղելու ձգտող թէղին: Եւ արդէն ինքն իսկ էր որ, Դուրեան սրբազանին հետ, զնաց, Համագումալին սկիզբները, տեսակցի նախագահ Ուիլսոնի հետ եւ մին իբր նախկին Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց, միւսը իբր Ատենապետ Թրքահայոց Ազգային Ժողովին, ու նաեւ՝ երկուքն ալ՝ իբր արտայայտիչ Փարիզ կայացած հայկական Համագումարի անդամներուն զգացմանց, անոր յայտնեցին թէ հայ Ժողովուրդը կը փափարէ ամերիկեան հոգատարութիւնը ունենալ կազմուելիք միացեալ Հայ Պետութեան համար եւ խնդրեցին որ ան հաճի աշխատիլ այդ ցանկութիւնն իրաւորութեամբ: Ուիլսոն պատասխանած էր թէ ինք անձնապէս ուրախ պիտի ըլլար եթէ իր երկիրը պատրու ունենար այդ ազնիւ դերը: ստանձնելու, բայց թէ ատիկա կախում չունէր իր կամքէն, այլ ամերիկեան Բոնկլէքսին որոշումէն: Այդ պատասխանը, որ համակրական ձեւին տալ թաւական էր եւ հաստատ յոյս մը չէր պարտաւորեցաւ, խանգաւառ ծափերով ընդունուեցաւ: Համագումարին ստուար մեծամասնութիւնն, որ անոր մէջ կարծեց կամ ուղեց տեսնել ամերիկեան հոգատարութեան իր երազին արդէն իսկ մտրմանցման սկզբնավորութիւնը: Այդ հոգատարութեան հարցին եւ անոր յարակից հարցերու վրայ աւելի մանրամասնօրէն պիտի զրեմ այն յօդուածաշարքին մէջ զոր խոստացած եմ նուիրել այդ կարեւոր, բարդ ու ցաւաղին նիւթին: Համագումարին զրեթէ բոլոր անդամները — բաց ի չորս հոգիէ — Համաձայն ըլլալով ամերիկեան հոգատարութիւնը նախընտրելու, բնական էր որ այդ Համագումարը իր վերակայմամբ Ազգային Պատուիրակութեան մէջ փոթի. Տէր-Յակոբեան ալ պիտի դնէր: Փրոֆ. Տէր-Յակոբեանի առաջարկովն իսկ, որուն ուժ տուաւ Պողոս Նուպար փաշա եւ որուն համաձայն հղան Ազգ. Պատուիրակութեան բոլոր անդամները (բաց ի ինձմէ որ վերագահումներ ներկայացուցի) եւ Հ. Հանք. Պատուիրակութեան անդամները, երկու Պատուիրակութիւնները միասին սրուցեցին ամերիկեան պատուիրակութեան ան-

դամ եւ արտաքին դործոց նախարար Պ. Լանսինկի ուղղեալ բաց նամակով մը ամերիկեան հոգատարութիւնը խնդրել Ամբողջական Հաստատանի Պետութեան Համար, եւ այդ նամակը, զոր չարադրեց ինքն իսկ Տէր-Յակոբեան, ստորադրուած Պօղոս Նուպարէ եւ Անարսեան չէ, ղրկուեցաւ Պ. Լանսինկին: Այդպիսի Պատուիրակութիւնը ատեն մը յետոյ Տէր-Յակոբեանը ղրկեց՝ զօրավար Անդրանիկի հետ՝ Ամերիկա, այդ հոգատարութեան ստանձնումը ապահովելու իրենց ճիշդերը տեղւոյն վերայ նուիրելու համար: Այդ ճիշդեր — զոր Տէր-Յակոբեան բաւական երկար ատեն շարունակեց Ամերիկայի մէջ, — ինչպէս եւ նոյն նշատակով Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան անդամներուն եւ այլ հայ դործիչներու ճիշդերը, ու նոյն ինքն նախագահ Ռիւսլանի ճիշդերը, ի դերեւ ելան. երկու տարի, երկու լաւագոյն տարիները՝ ուր շատ բան դեռ նպատակաւոր էր մեղի, կորսուեցան զորս սպասման մէջ, եւ ի վերջոյ ամերիկեան Գոնիքիւր մեծամասնութեամբ ժխտական որոշում տուաւ, հայ ժողովուրդը մնաց առանց ոեւէ հոգատար պետութեան, Թուրքիոյ հայկական նահանգներու ոեւէ մէկ շրջանին մէջ ինքնավարութիւն հաստատելու կարելիութիւն չմնաց, կովկասեան Հայաստանն ալ՝ որ ռուսական յեղափոխութեան շնորհիւ՝ ինքնավար բեժմ մը ստացած էր, իր կէտը կորսնցուց, իսկ Կիլիկիան՝ ուր կոտորածէն ճողողարած բազմաթիւ Հայեր ապաստանած էին՝ յանձնուեցաւ Թուրքիին:

Հայ ժողովուրդի ջախջախիչ մեծամասնութիւնն է որ, ինչպէս ըսի, ամերիկեան հոգատարութիւնն ուղեց, — կարծելով թէ իր ուղիւ կը բաւէր որպէս զի Մընթօր երկիրը այդ հոգատարութիւնն ստանձնէր. ստիկա կսկծալի սխալ մըն էր՝ իմ հայեցողութեամբս, — այնպիսի շրջանի մը՝ մասնաւոր, ուր, Դաշնակիցներու յաղթանակէն անմիջապէս յետոյ, Փրանսա մեծագոյր էր, եւ Ֆրանսայի կառավարութեան գլուխը կը գտնուէր Բլեմանսօ, յաղթանակին շահուելուն մէջ մեծ դեր կատարած հրաշքային Ֆրանսացին, Հայոց դատին վաղեմի պաշտպաններէն մին, Նուպար փայտային եւ անոր որդի Պօղոս Նուպարին անձնական բարե-

կամը, եւ որ կը սպասէր որ Հայերը Ֆրանսան ուղէին իբր հողատար եւ վշտացաւ ու բարեկացաւ իմանալով որ Հայերը ամերիկեան հոգատարութիւնը նախընտրեց են, — ու իրոհութիւնները անդթօրէն ապացուցին ատոր սխալ ըլլալը. բայց այն բոլոր հայ դործիչներէն որ մոլեռնադօրէն պաշտպանեցին ամերիկեան հոգատարութեան նախընտրելիութիւնը, Փոք. Տէր-Յակոբեան, ամբողջ էութեամբը անկլասաբօս մշակոյթով տոգորուած, կեանքին մեծագոյն մասը ամերիկացի մտաւորականներու եւ միսիոնարներու մէջ անցուցած, ամենէն հասկանալին ու արգարանալին էր իր յամառ ամերիկասիրութեանը մէջ:

ՄԱՆՌԻԿ ԾԵՐՐՈՆ, որուն մահը իմացայ Պոթթին Պայէֆաքէն ինչպէս եւ իր որդւոյն մէկ նամակէն, Ուրբերդի Փարլանդ ղրկի զաւակ մըն էր, որ երկար տարիներէ ի վեր եկած հաստատուած էր Միացեալ Նահանգաց Իլինոյս նահանգի Ճօրիթ քաղաքը եւ իբր անհոգուած ու անձնուրէն անկամ մը Ռաքիվար Ալատուկան կուսակցութեան ինչպէս եւ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, իբր արտագին անկեղծ մը հայրենասիրական զանազան դործերու, սիրուած ու յարգուած դէմք մըն էր իր շրջանակին մէջ: Ան երեք-չորս տարիէ ի վեր կ'աշխատէր իր ծննդավայր Փարլանդ գիւղին նուիրուած ազգագրական, ֆոլքլորաբանական ընդարձակ աշխատութիւն մը շարադրելու մօտ տարի մը առաջ աւարտած էր զայն եւ՝ ղրկելով ինծի անոր ծրագիրն ու առաջին մասը՝ ինծի մէջ ուղարկէր յառաջընթաց մը, զոր սիրով դրեցի եւ ղրկեցի իրեն: Ախոս՝ որ իր յառաջացեալ տարիքը եւ վերջերս ունեցած հիւանդութիւնը պատճառ են եղել անոր մահուան եւ անիկա այս աշխարհէն մեկնել է առանց սպաւորուած տեսնելու այլ պատուական աշխատութիւնը որուն վրայ այնքան յոյժան աշխատած էր: Հայ կեանքէ անոս յայտն թրբահայ գիւղերու, քաղաքներու տոհմային կենցաղը, բարբառը, լատնդութիւնները, ֆոլքլորը հաւաքել, մեկնաբանել եւ հրատարակել, նուիրական եւ անհրաժեշտ, ստիպողական պարտականութիւն մըն է անորոց աղէտէն ողջ մնացող մեր Հայաստանցի (կամ Կիլիկացի)

ազգակիցներուն համար: Հանգուցեալին այրին ու զաւակները, Փարչանձի Հայեցրու Ամերիկայի Հայրենակցականի եւ Ռ. Ա. կուսակցութեան իր ընկերները, անշուշտ պիտի իրենց բոլոր կարելին ընեն որպէս զի այդ աշխատութիւնը իմամեալ տպագրութեամբ մը շուտով ունենայ իր լիակատար հրատարակութիւնը:

ԵՐՈՒԱՆԻ ՏԵՄԻՐՃԵԱՆ Նկարիչը, ինչպէս կը գրեն Գահրէէի հայ թերթերը, վերջերս վախճաններ է փարիզեան Հիւանդանոցի մը մէջ ուր քանի մը ամիս առաջ՝ ծանրօրէն հիւանդ՝ փորագրուած է եղեր:

1893ին երբ Փարիզ կ'էլայ՝ ազատ ուսումնասիրութեանց նուիրեալու, Տէմիրճեան ինծի կ'ընկերանար, ան ալ իր նկարչական ձիրքերը զարգացնելու համար դիմելով Լոյս - Քաղաքին բարերար դասերուն: Իր նկարչական միջոցները տարի մը միայն թոյլ տուին իրեն Փարիզի մէջ մնալու: Բայց, նկարչի ուժեղ խոնարհութեամբ մը օժտուած, ան մեծապէս օգտուեցաւ այդ մէկ տարուան միջոցին՝ Փարիզի միջավայրէն, արուեստագէտ ուսուցչապետներէն եւ մուսկոններու հրաշակիւրտներէն, արտադրեց շահեկան գործեր եւ կատարեց յաջող օրինակութիւններ մեծ վարպետներու գլուխ-գործոցներէն ոմանց: Տըաբբուայի Տալերէի մասնակցին իր օրինակութեանը վրայ, որ, ուժեղ զգագրութեամբն եւ տաք զոյններովը գրեթէ ըստեղծագործութեան մը չափ գեղեցիկ աշխատութիւն մ'ընէր եւ զոր Պոլիս դարձէն յետոյ ցուցադրած էր Փեքայի մէկ գեղարուեստական վաճառատան մէջ, կը յիշեմ որ Հայրենիքի մէջ ներքողայից տողերով ուշադրութիւն հրաւիրեցի, գուշակելով այդ երեսասարգին համար նկարչական փայլուն ապագայ մը: Ան յետոյ գնաց Եգիպտոս, ուր հաստատուեցաւ: Թէ ան ինչ ատիճանն արդարացուց իր վրայ դրուած յոյսերը, որոշ չեմ գիտեր. դիտեմ միայն որ եթէ իր գործերով Եգիպտոսէ դուրս հռչակի մի շտիպացաւ, եգիպտական միջավայրին մէջ՝ ինչպէս լրագիրներէն կ'իմանայի մերթ՝ ան իր տաղանդը յաջողեցաւ դնահատել տայ:

Փարիզ ու Պոլիս՝ միասին գտնուած առանձին, Տէմիրճեան իմ սիրելի բարեկամներէն մէկն էրա՞ծ է: Եգիպտոս երթալէն յետոյ, ոչ

մէկ գիր առած եմ իրմէ, եւ ես ալ դժբախտաբար առիթ չեմ ունեցած իրեն գրելու: Բայց երբ մերթ կ'գիպտոսահայ մամուլին մէջ իր անունը յիշատակուած կը տեսնէի, հաճոց կը զգայի: Իրմէ պահած եմ իսկական արուեստագէտի մը եւ ազնիւ մարդու մը (գեղարարչաւ եւ պոետ) յիշատակը: Ցաւեցայ որ ոչ մէկը ինծի իմացուցած էր անոր Փարիզի մէջ հիւանդանոցը փորագրուած ըլլալը: Եթէ գիտցած ըլլայի, անշուշտ կ'երթայի իմ վաղեմի բարեկամս իր ցաւի անկողնին մէջ վերջին անգամ մը տեսնելու:

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄԱՀ ՄՈՒՍՈՒՄԱՅԱՔ ԳԵՄԱՆԻԱ
Արտակարգօրէն փայլուն կեանքը զոր ապրեցաւ Մուսթաֆա Գէմալ, իր մշտաւար կորովի վատնումով՝ ինչպէս եւ մարմնական աշխատանք հաճաքեալ ծայրայեղ վայելումով՝ վաղաժամօրէն մաշկեցնելով ամուր խառնուածքը զոր քնութիւնն անոր շնորհած էր, գտաւ իր վախճանը՝ արտակարգ շուքով մահուան մը եւ թաղման մը մէջ: Իր ժողովուրդը, որ իրաւամբ անոր տուած էր «Աթաթիւզ» (Թուրքերու Հայր) պատւանդանը, եւ անոր հետ՝ ամբողջ աշխարհ, օր առ օր հետեւեցաւ անոր հիւանդութեան ծանրացման շրջանի վերջին փուլին: Անոր զագագին առջեւ, թուրք ժողովուրդը, եւ մասնաւորապէս երիտասարդութիւնը, արցունքով ու հեծկտանքով յայտնեց իր անզուգական բարերարը, իր հրաշգործ ազատարարը կորսնցուցած ըլլալու վիշտը, եւ անոր յուղարկաւորութեանը եկան իրենց յարգանքը բերել Արեւմուտքի եւ Արեւելքի գրեթէ բոլոր ազգերու ներկայացուցիչներ (որոնք մէկ ոմանք պաշտօնական ամենաբարձր դիրք ունեցող անձնաւորութիւններ էին): Իբր իր ազգին նուիրեալ թանկարժէք գործիչ մը՝ հանդուգեալով՝ արժանի էր այդ մեծաբանքներուն: Անիկա, պատերազմի ընթացքին, ուշիւ, քաջ ու յանդուգն սպայի տիպար մը հանդիսացաւ որ հայրենիքին հանդէպ իր զինուորական պարտականութիւնը խցճմտօրէն եւ վճռակամօրէն կատարեց ու մանաւանդ Տարտանէի պաշտպանութեան կարեւոր դրուագին մէջ մեծ դեր խաղաց: Մակայն Գերմանիոյ ու իր դաշնակիցներուն պարտութենէն ետքէ է որ ան երեւան

երբաւ դիմուորական ու զաղաքական պետի եւ վերանորոգիչ խզգախ դեկամարի իր բացառիկ յատկութիւնները: Օսմանեան պետութիւնը զեւտոնուած էր, թուրք ժողովուրդը բարոյաւ լքուած: Արաբիա անկատուած էր, Պոլիսը դըրաւուած՝ դաշնակիցներէն, Իզմիրը՝ Յոսին-րէն, Պաղեստինը եւ Իրաքը՝ Անգլիացիներէն, Մուրիա եւ Կիլիկիա՝ անգլո-ֆրանսական դոք-տէն: Դաշնակիցները կողկատեան Հայաստանի թուրքէն զբաւուած ընդարձակագոյն մասը եւս կ'ստանէին ու կը կցէին Երեսանի Հանրապետու-թեան եւ Սեփրի դաշնադրով կը խոստանային նաեւ անոր կցել թրքահայաստանի արեւելեան նահանգներէն մաս մը: Իսկ Յոսիները կը ծրու-էին ու կը պատրաստուէին Իզմիրէն աւելի հե-ռուն յառաքանայ, Փոքր Ասիոյ դեռ մէկ շրջ-շանն ալ գրաւել:

Թուրք զմիւրիւ շարժումը որ Փոքր Ասիոյ մէջ սկսած էր թրքութեան համար մահացու աշխատութեան դէմ հակադրել ջանքով, թոյլ էր, եւ ան լուրջ զորացում մը սկսաւ ստանալ այն բուպէն ուր Մուսթաֆա Քէմալ գնաց Պու-սէն Անատոլու եւ դուրեւն անցաւ այդ շարժման: Թուրք ժողովուրդին համար շատ ուժեղ այդ պահէն մինչեւ Մուսթաֆա Քէմալի մեծաշուք յուզարկանքութեան փառայել ըրուէն կար-ւած ճամբան անհաւատալիորէն մեծ է: Կորսա-կոր պարտուած ժողովուրդ մը, ջանք տարուան մէջ, իր երէկեւեկ յաղթականներուն իսկ յաղ-թողի դիրքն ստացաւ. ծանրօրէն վտանգուած երկիր մը, որ մէկէ աւելի լուծի տակ կը հե-ծէր, դարձաւ պետութիւն մը ազատ, աւելի աւուրց, ու հզօր քան պատերազմէն առաջ: Ասոր մէջ անշուշտ դեր ունեցան, ու մեծ դեր, յաղ-թական դաշնակիցներուն իրերամարտ ողբալի էնթրիկները. պոլշեկը Խուսը մէկ կողմէ, Անգ-լիացին, Իտալացին ու Ֆրանսացին միւս կող-մէ, փոխին ի փոխ, մըցցցցական նկատումները ու հաշիւներէ մղուած, իւրաքանչիւրը Թուրքն իր կողմը քաշելու եւ իրեն կուպելու համար անոր ուժ տալով, անոր օգնելով, անոր վերա-կանդնելուն ու զօրանալուն մեծապէս նպաստե-ցին: Բայց Թուրքերը, որոնք միշտ փայլած են ոչ միայն զինուորական, այլ եւ զաղաքագի-տական յատկութիւններով, (առանց որոնց ար-

դէն այդ մեծատարած կայսրութիւնը կրցած պիտի չըլլային հիմնել եւ այդքան երկար առնն պահպանել), դիտցան օգտուել իրենց երէկի դաշնակցած թշնամիներուն այդ իրերազու-մեքեանութիւններէն, վարպետօրէն չահալոր-ծեցին անոնց իւրաքանչիւրին ընծեռած օժան-դակութիւնը, անոնց ամէն մէկը խաբեցին եղա-կան ճարպիկութեամբ. իրենք, ամենաթուղ-ազգայնականներ, միջազգայնական պոլշեկ-ներուն ամենէն խանդավառ ու հաւատարիմ բարեկամը ձեռացան ու անոնց վստահութիւնը զրաւելով ահազին ու բազմադասակ օգնութիւն ստացան անոնցմէ, իրենց երկրին մէջ ընկելու վարութեան նշույն իսկ հալածելով ու խեղդե-լով հանդերձ, — մինչդեռ մենք, զաղաքակրթ-թական մարզին մէջ Թուրքերէն բարձր, բայց զաղաքադատութեան մէջ՝ դարեւ ի վեր սե-տական կեանքէ զուրկ մտացած բլրալով՝ շատ խառ, եւ ոչ իսկ կրցանք պոլշեկէք Մուսթաֆայն հետ իմաստուն բանադրութեան մը վարել ու պահպանել կողկատեան Հայաստանի Հանրապե-տութեան հողամասին ամբողջութիւնը, ինչ որ այդ չըլլանին՝ հնարաւոր էր, եւ թէ՛ Թուրքին եւ թէ՛ պոլշեկին փուլին դէմ յոյսորէն ու մար-տահրաւէր դիրք բռնելով՝ կորսնցուցինք կող-կատեան Հայաստանին կէսը ու միւս կէսն ալ կորսնցուցած պիտի ըլլայինք եթէ համայնա-վար ուռա ու հայ ուժեր հոն խորհրդային րե-ժիմ մը հաստատելով ու զայն Մոսկուայի պաշտպանութեան տակ դնելով երկիրն Հայաս-տան անունը պահած եւ հոն ապաստանած Ժ-ղովուրդին Ֆիդիքական զոյրութիւնն ու տուհ-մային մշակութիւն հիմունքները վերջնական կորուստէ ազատած չըլլային: Թուրքերը, դի-տցան Ֆրանսացիները զուրս հանել Կիլիկիայէն, ոչ արեքան անոնց դէմ մղած իրենց կռիւներով (որոնք վերջին փուլին մէջ անյաշուղ հանգրիա-ցան), որքան իրենց խաբեպատիր խոստումնե-րով, կարծել տալով Ֆրանսական դիւանագի-տութեան վարիչներուն որ եթէ պարպուէր Կի-լիկիան, Ֆրանսայի դաշնակից պիտի դառնա-յին, եւ թէ՛ ընտան հարստութիւններով լեցուն իրենց երկրին շատ մը շնորհումները (conces- sion) անոր պիտի յատկացնէին: Նոյնօրինակ խոստումներով արդէն յաջողոր էին Իտալացի-

ները հետացնել Աստուխայն: Պրիան-Ֆրանքելն Պուլսնոնի Քաղաքականության հետեւանքով Կիւլիկիոյ պարպուեցումն եւ Ֆրանսայի Կ. թուրք բանակին ամէն կերպ օգնութիւն տրուելուն շնորհիւ, թուրքերը, զօրացած, մինչեւ ծով ետ մղեցին Յոյները (իրենց հանձնարեղ Վենիզլոսը գործերու ղեկավարութիւնէն հեռացուցած, Կոստանդինեանները նորէն երկրին պուլսը բերած ու մինչեւ Սաքարիա իրենց զօրքերը յառաջ քաշելու անխոչեմութիւնը գործած Յոյները), վերապրաւեցին Իզմիրի շրջանը ամբողջ, եւ որովհետեւ Պրիանի Քաղաքականութիւնը շարունակելով՝ Փռանքարէ Պոսէն քաղեց Ֆրանսական զօրքերը, որոնց օրինակին հետեւեցան եւ Իտալացիք, Անգլիացիք (որ թուրքերու հետ առանձին համաձայնութիւն մը կընքել է՝ն առաջ էին փորձած եւ չէին յաջողած), ստիպուեցան՝ ականաջ՝ իրենց զօրքերն ալ քաշել, որով եւ ճեմալական թուրք բանակը կըցաւ դէրաւ յառանջնալ մինչեւ Պոլսն եւ զայն վերազարակ: Բէմալական թուրքիոյ յաղթանակը աշխուհետեւ շեշտուեցաւ ամբողջաւ հաղթանքով, եւ իր լրումն ու նուիրագործումը դառաւ Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ, խորհրդաժողովուր միայն Անգլիան է որ Արեւելքի մէջ իր կենսական շահերը գիտցաւ ապահովելու, իսկ միասնելը գրիթէ ամէն բանի մէջ Ղլուխ ծոցին, որպէս թէ Արեւմուտքի այդ մէծ ազգերը պատերազմին մէջ յաղթուած ըլլային թուրքէն: Այս ամբողջ պտտութեան մէջ, Մուսթաֆա Բէմալ, իբր ղեկավար թուրք վերակազման պտտարին եւ մանաւանդ իբր Լափափար թուրք Քաղաքադատութեան, միայնակ չէ եղած անշուշտ, ունեցած է կարող ընկերներ, ինչպէս Բեալիմ Գարապեղիք, Ֆէթի եւ մանաւանդ Լամէթ, որուն դերը Յունաց ղեմ մղուած կընդունուած մէջ (Ինտելիք մէջ եւ ալլուր) կարեւոր է եղած, իսկ Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ՝ վճռական, բայց այդ ամբողջ շրջանի թուրք ինքնապաշտպանութեան պաշարին մեծագոյն ուժը Մուսթաֆա Բէմալն է եղած, ոչ միայն իր պինտութեան ու Քաղաքադատական յատկութիւններով, այլ եւ իր անձին արուստով որ հրապոյրութիւն իր շուրջ ստեղծելով անօրինակ ժողովրդականութիւն մը, որով այդ վե-

րականգնման շարժումը իր անունովն իսկ մակրատուեցաւ եւ թուրք ժողովուրդը անոր մէջ տեսնելով իր ազատարար գերադոյն զօրութիւնը, զայն իր կենդանի ազգային դրօշակը նկատեց, դիրք մը որուն աշխարհակալ Սուլթանը ներքէն իսկ քրէշը հասած էին:

Թուրք պետութիւնը վերականգնելէ եւ զօրացնելէ զատ, Բէմալ կատարեց նաեւ վերա - նորոգչական դեր մը, որ ալ աւելի ապացուցել է իր յանգնութեամբ եւ արագութեամբ իր ազգին ստուար մասին — մանաւանդ երիտասարդութեան — մէջ տարածուած իր ժողովրդականութեան վրայ հիմնուելով, ան համարձակեցաւ ջնջել խալիֆայութիւնը, երկրէն վտարել կայսր - կրօնպետներու գերզատանին անդամները, վաղկ Կէտրնսէները, ցրուել մահմետական կրօնաւորներու միաբանութիւնները, ուղեց որ իր երկրին կառավարութիւնը դառնայ զուտ աշխարհական ու արգիական եւ իր ժողովուրդը՝ թօթափելով կրօնամոլութիւնն ու ասիական յետամնացութիւնը, եւրոպական ազատախոհութեան ճամբուն մէջ մտնէ, ջնջեց հարեմական բազմակնու - թիւնը, ազգիկեց ասիականութեան խորհրդանիշ համարուած Ֆէսը եւ պարտադրեց եւրոպական գլխարկը, զարդոցներն ու կրթութիւնը աշխարհականացուց, գիտութիւնն ու ար - ուեստները երկրին մէջ տարածելու եւ զարգացնելու համար ամէն միջոցներ ձեռք առաւ: Նոյնքան եռանդով ան հոգ տարաւ երկրին ղեկուորական, Քաղաքական ու տնտեսական զօրացման, մէկ կողմէ պաշտանեան տէրութեանց, միւս կողմէ Աֆղանիստանի, Պարսկաստանի, Իրաքի հետ դաշնակցութեանով այդ զօրացումը շեշտել, ամբացնել ջանաց: Նշա - նաւոր է այն վարպետութիւնը որով ճեմալական Քաղաքադատութիւնը Ուորհ. Միութեան կառավարութեան հետ սերտ բարեկամութիւն կեղծելով անկից ամէն օգնութիւն ստանալէ յետոյ անկախութեան դէպի Անգլիա ուղղուեցաւ եւ հուսկ սրաջ էր բաց անոր մօտեման լով անկից ալ լուրջ օգնութեան իրաւունք ստանալ յաջողեցաւ, առանց խղիւռ թուր - Միութեան հետ, եւ առանց նաեւ Գերմանիոյ հետ իր ներքին ու ամենէն անկեղծ ու տեսական

սրտակցութենէն հրաժարելու և

Քէմալական շրջանի կարեւորագոյն դործերէն մէկն ալ Բաքիքիլապսօններուն շնորհման է, որ Լօզանի դաշնագրով նուիրագործուեցաւ, հիմախառակ զանդելով Յուրքիոյ մէջ Եւրոպայի ազդեցութիւնը որ երկու դարէ ի վեր կը տ'ըլէր հոն եւ որուն շնորհիւ է որ ազատաւրդեան օսմանեան պետութեան հպատակ զբիտանեայ ազգերը (բաց ի Հայէն) Այլ դաշնագրին կազմուելուն եւ խմբագրուելուն մէջ Ըսմէթ մեծ դեր կատարեց, բայց անոր յաջգման կ'իշխէր Քէմալի թուրք ազգաշնական յանդուգն, լմբոստ ոգին, եւ ան իրապէս անկախ դարձուց թուրքեան, որ երկու դարէ ի վեր կէսանկախ էր եւ Խորդ դարու վերջերն ու Չորդի սկիզբը գիւրթէ բոլորովին կախում ունէր Եւրոպայէն:

Քէմալարարերէն տառերու տեղ որ թուրք լեզուին քնաւ չէն յարմարիւր, յատին տառերն որդեգրել տուաւ: արքա ու պարսիկ բառերով ու քերականական ձեւերով ողորդուած, այլանդակուած ու մօղայեց լեզու մը դարձած թուրք լեզուն այդ օտար տարրերու անշլայեղ տիրապետութենէն ազատելու եւ զայն իր հարազատ թրքական տարրերով եւ ոգիով զարգացնելու արդէն մասնակի սկսած շարժումը ընդլայնեց եւ տիրական դարձուց: «Իսլամական» Օսմանեան պետութեան մը տեղ զուտ թուրք պետութիւն մը կազմելու ձգտեցաւ: Թուրք տարրին դերակշռութիւնը, նոյն իսկ բացարձակ տիրապետութիւնը սպաւորուելու համար, իթթիհատական շրջանի հայալինիլ եղեռնական սխտեմին իբր ալ ձեւով շարժանկութիւն՝ աղաւթնակութեանց փոխանակութեան բարբարոսն է: Փոքր Ասիոյ մէջ քրիստոնեայ տարրը բոլորովին բնաջինջ ընող) մեթոսը կիրարկելով, երեց տոհմային կազմակերպութիւնը պահպանել ուղղող եւ իսլամութեան հին կարգութարգին եւ իրենց ալլ ցեղային աւանդութեան յարած մնացող Բիւրտներ անխալ ջարդել կամ տեղահանել, ցրուել ջանալով, այդ տարտընուած Բիւրտերը ինչպէս եւ երկրին մէջ հոս ու հոն գեւո մնացած ուրիշ ցեղերէ սակաւաթիւ ոչ-թուրքերը թրքացնելու համար վարչական միջոցներ ձեռք անելով:

Այս բոլորին մէջ, Քէմալ միաշնակ չէ դործած, ունեցած է խումբ մը թուրք գործիչներ — որոնց մէկ զանին միայն յիշեցի վերեւ եւ որոնց մէջ եղան ուրիշ կարեւոր գէմբեր ալ ինչպէս Բէնուֆ, Պէշեր Սաւի, Եուսուֆ Քէմալ, Ատանա, Բիֆէթ, Ֆէլիք, Նուրի եւալը: Բայց իր դերը եղած է մեծագոյնը, յաճախ տիրական ու վճռական, եւ իր վայելուքն անդուական ժողովրդականութեան ու առասպելական հմայքին շնորհիւ է զխառնարպէս որ այդ բոլոր շարք մը յաջողութիւնները կրցած են ձեռք բերուիլ:

Վերջին ծառայութիւնը դոր Աթաթիւրքը մատոյց իր ժողովուրդին, Ալեքսանդրէթի սանճաքին վարչական թրքացումը իրականացրելը եղաւ: Տեսնելով որ իր նպատակին հասնելու համար անգոր կը մնային ճարպկութեան միջոցները, — Հիթիթներու երբեմնի կայան եղած այդ շրջանը թրքացնելու համար թուրքը առանց ու եւ է դիտարկեց հիմքի Հիթիթին համացը, յայնոր, ժառանգորդը հուսկնալ եւ Սանճաքը «Հաթայ» մկրտել, Փրանսալին կարդ մը խոստումներ ընելով ջանալ Սանճաքին մէջ թուրքին թուաթան եւ ալլ տեսնէլաներով անգոյ գերակշռութիւնը իբր իրական ընդունել տալ անոր պաշտօնապէս եւ զայն մղել ըստ այնմ որոշելու Սանճաքին վարչաձեւը, — հաստատելով որ Փրանսական թագաւորականութեան վարիչները կը ճշէին շատ կիսադատարկելով իրականացնել ինչ որ արդէն իսկ Անկորայի համաձայնագրով ընդունած էր Փրանսական կառավարութիւնը, առ զիմեց բերտ միջոցով մը հարցը լուծելու եղանակին, ջառն հազար դիմուր կուտակեց սահմանադրուելու եւ սպառնաց զէնքով դբաւել Սանճաքը եթէ իր պայմանները չընդունուէին: Ի նկատի ունենալով տեղոյս ու մոտայ կացութիւնը որ այդ միջոցին — Անշխուսէն քիչ վերջ եւ Զիս-Գերման վէճին պայթեալէն քիչ առաջ, — կը տրէր, Փրանսական թագաւորականութեան վարիչները դժբախտաբար տեղի տուին, ստեղծելով այն քառասային իրաց վիճակը որ Սանճաքին մէջ է: տեսնուի այժմ եւ ուր եղական տարրերէն մի-միայն թուրքն է որ կը շահի եւ զոհ է:

Մուսթաֆա Քէմալին ինչքան թուրքեր,

երախտադիտութիւնն յայտնեն՝ քիչ է, նոյն Մեհմէտ ֆաթիհ մըն է ան անտարակոյս, ու թերեւս աւելին, իսկական Նոր Թուրքիայի մը ստեղծիչը, իսկական Թուրք Ազգի մը կերտիչը:

Ան իր հասակին մօտեցող երկու մրցակից միայն ունէր, Բեաղիմ Բարապէշբէրը եւ Լւս . մէթը. առաջինը, տարիներ առաջ, հեռացուց զործունէութեան դաշտէն. երկրորդը, աւելի խորամանկ, աւելի ալ կարող, ու որոշ ժողովրդականութիւն ունեցող, իր մահուանէն տարի մը առաջ միայն կըրցաւ մեկուսացնել: Ըստուեցաւ թէ Քէմալի եւ Ըմէթի միջեւ վէճը — երկու ւսեղ տիպարներու մրցակցական հակադրութիւնէն զատ, կը բխէր երկու կարեւոր հարցերու մէջ տեսութիւնն տարբերութիւնէն. Ըմէթ թէ անհրաժեշտ կը նկատէր խորհ. Միութեան հետ կապը միշտ ամուր պահել եւ արեւմտեան այս կամ այն պետութեան հետ մերձեցումներ փորձելով հանդերձ՝ Թուրք-խորհրդային դաշնակցութիւնը պահպանել իբր հիմնաքար Թուրք քաղաքականութեան, մինչ Քէմալ կը խորհէր թէ Թուրքը ինքնաշարժ էր բոլոր պատերազմներէն եւ թէ ատենը եկած էր անոր հետ կապը թուլցնելու եւ Անգլիոյ մօտեցնելու: Նոյնպէս՝ Սանաքի խնդրոյն մէջ, Քէմալ կ'ուզէր արդէն անցնալ տարի սահմանազուլիւր զօրք տանելու սպառնալիքով կամ նոյն իսկ զինուորական զբաւումով լուծել այդ հարցը, մինչ Ըմէթ զործելու այդ եղանակը անխոհեմ կը դտնէր եւ խաղաղ դիւանադիտական միջոցներով լուծման թէզը կը պաշտպանէր: Ըստուեցաւ նոյն իսկ թէ այդ երկու հարցերուն շուրջ վէճը սուր ձեւ ստացած ըլլալուն համար է որ Քէմալ տիպից Ըմէթի քաշուելու եւ իր վերջին տարին երկրին միահեծան տէրն ու վարիչը մնաց, ու այդ երկու հարցերուն մէջ ալ զործապիք իր փառապաշտեցութիւնը: Թուրք ժողովուրդն իր քաղաքականական կարողութեան եւ իր քաջութեան սուր քննարկին մէջ նոր ապացոյցն ալ տուաւ՝ Քէմալի վերջին օրերուն լրագրաց մէջ լուրեր տարածելով թէ Քէմալի ջաղորդը հաւանօրէն պիտի ըլլար Ֆեթիկ կամ Չաքմաքը (կրկին ալ Քէմալի սիրելի բարեկամներ) եւ ոչ թէ Ըմէթը, զոր Քէմալ չէր սիրեր, իսկ երբ միտաւ Քէմալ,

Թուրք երեսփոխանական ժողովը որոշեց (եւ մամուլին մէջ յայտարարեց թէ միաձայնութեամբ էր տրուած այդ որոշումը) անոր տեղ հանրապետութեան նախագահ անուանել Ըմէթը, իբր անոր զործը չարունակելու ամենին կարող Թուրք պետական մարդը:

Մենք Հայերս՝ Մուսթաֆա Քէմալի մտքի ու նկարագրի մեծ յատկութիւնները գնահատելով՝ ազնիւ ու արդարամիտ ժողովուրդի մը աւանդութեանց հաւատարիմ մնացած կ'ըլլանք: Բայց չենք կրնար հասեալ այդ արտակարգ մարդուն դերգովանին առջեւ լեռն ուրիշ ճշմարտութիւն մը զոր մենք մանաւանդ մօտէն գիտենք եւ զոր հռչակել մեր սեփական պարտականութիւնն է, այն է որ այս մեծ Թուրքը, որ հայ ժողովուրդը չէր ատեր, որ նոյն իսկ կ'ըսեն թէ համակրութիւն ունէր մեր ցեղին հանդէպ եւ պատերազմի ատեն ատիկա ապացուցած է որոշ թիւով Հայեր կոտորածէ ապատելով, իր Թուրք ազգայնականի քաղաքական նուիրումներ իսկ մեր ազգային դատին մեծագոյն թշնամին, անոր ամենէն արմատական միտաւ հասցնողը եղաւ, եւ անոր իւրաքանչիւր յարողութիւնը, — կովկասեան Հայաստանի պէս նորածին տխեղծ պետութեան մը միջոյն յարձակելով անոր կէտը յափճակելով, կ'իյնայ, իզմիրի եւ Պոլսոյ վերադարձումը մինչեւ Սանաքի բռնի թրջացումը — հայ ժողովուրդին եւ հայ դատին համար ահաւոր չարիք մը եղաւ: Այդ բոլորն ան կ'ընէր անշուշտ ոչ թէ Հայոց միասնելու համար, այլ թուրք պետութեան չահերը պաշտպանելու միակ նպատակով, բայց ասոնց հետեանքը աղիտատեր եղաւ մեղի, եւ ինք ամենադոյն ուշադրութիւն իսկ չդարձուց ան զարցիլ թէ՛ Թուրք ժողովուրդի իրական թիւին համեմատութեամբ աղքատ ծայրայեղօրէն մեծածաւալ հողեր Թուրք պետութեան ապահովելու համար, կը դործէր մեծ անարդարութիւն մը հանդէպ փոքրիկ, ցրուած, ուժաթիւ, դարերէ վեր աղաւ Հայրենիքի մը կարօտն ու իրաւունքը ունեցող հայ ժողովուրդին, որ նախորդ իթթիհատեան թուրք կառավարութիւնէն այնքան անօրի. նովորէն վայրագ անիրաւութեան եւ անմարդկային խռովութեանց ենթարկուած էր, եւ որ օսմանեան պետութեան լուծին ենթարկուած

ժողովուրդներէն ա՛յն էր որ այդ պետութեան ամենէն աւելի կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած էր: Թուրք ազգայնականը իր մէջ աշխարհ չափազանցօրէն դարգացաւ, որ ան ոչ միայն Թուրքին անցեալը՝ նոյն իսկ քաղաքակրթութեան մարդին մէջ՝ փառաւոր ցոյց տալու համար, Սումմերացիները, Հիթիթները եւ մինչեւ անգամ Ուրարտացիները թրքացեղ հրդեհակելու ելաւ, այլ եւ Թուրքիոյ ոչ-Թուրք բոլոր ցեղերուն (որոնցմէ՛ն արդէն այնքան քիչ բան մնացած է հոն պատահած երկրաշարժածեւ դէպքերէն ի վեր եւ այդ մնացորդներն ալ Թուրք ազգայնականութեան տեսակէտով հետու եւ վտանգաւոր ըլլալէ) բոնի թրքացման ճամբան հարթել ջանաց՝ դանդաղ, զօդարկեալ, բայց ապահով, հետեւողական, յարստեւ միջոցներով:

Անիճապարտ իթթիհատը անխառն ու միաձուլ թուրք ազգ եւ Թուրք պետութիւն մը կազմելու համար օգտուեցաւ մեծ պատերազմի առիթէն եւ պատրուակ բռնելով Թուրքիայի՝ դուրս դնուող Հայերու աղատ հայրենիք մը ստանալու յոյսով Դանշակիցներուն դրօշին տակ կոտելու բնական եւ աղին վարժունքը, մեծեց բնաշնորհը Թրքահայութեան, որուն մէջ փոքր մասը՝ կոտորածի կամ տեղահանութեան արհաւիրքներուն մէջ փճանալու տեղ՝ նախընտրեց զէնքով ինքզինքը պաշտպանել կամ զէթ կոտելով մեռնել, իսկ մեծագոյն մասը, ու եւ է յեղափոխական կամ ապստամբական գործէ հետու, անդէն անպաշտպան մարդկային էակներու զանգուածներ էին, Հայ ըլլալու յանցանքը միայն ունեցող: Բոլորովին անբողոքներ իւր աններելի խեղաթիւրում է ճշմարտութեան, ինչ որ կ'ընեն Թուրքերը — իթթիհատականները եւ անոնց յարող Գէմալականներն ալ, — թէ պատերազմի ընթացքին Թուրքիոյ Հայութեան դէմ դործուած եղեռնին մէջ պատասխանատուութեան բաժին ունին թէ՛ Թուրքեր եւ թէ՛ Հայը: Թուրքը իրաւունք ունէր ռեւէ ապստամբական շարժում զսպելու, ապրաւ տամբները պատժելու, բայց ինչ որ ըրաւ՝ ատիկա չէր, ան որոշեց ջնջել ամբողջ ազգաբնակչութիւն մը՝ որպէս զի Թրքահայաստանը Հայ ըլլալէ դադարի եւ Թուրք դառնայ, այս հա-

կամարդկային ահաւոր ու զգուշիկ ոճիրին՝ որուն նմանը ոչ մէկ տէրութիւն (նոյն իսկ բռնապետական) չէ դորձած նոր ժամանակներու մէջ, ամբողջ ու տարամերժ պատասխանատուութիւն կ'իյնայ Թուրքին վրայ: Եւ հակառակ այն յառաջդիմութեան ապացոյցներուն զոր քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ տուաւ 'Թուրքը'՝ զէմալական լրջանին, ան դեռ չէ հասած բարձրագոյն քաղաքակրթութեան, քանի որ դեռ ոչ մէկ Թուրք գտնուեցաւ, ոչ իսկ Թուրք մտաւորական մը, որ, մանաւանդ իր ցեղին վերջին քսան տարուան ընթացքին ունեցած անակնկալօրէն մեծ յաջողութիւններն յետոյ, ելլէր խոստովանէր թէ նախորդ իթթիհատական կտաւալարութիւնը, զոր արդէն ուրիշ բաներու համար կը ըննադատեն Քէմալականք, անվերապահօրէն յանցաւոր էր այդ հաշիւը եղեռնը կազմակերպած ըլլալուն համար, թէ Թուրք ժողովուրդը կը դատապարտէ այդ ոճիրը, դաշն կը համարի արատ մը Թուրք ազգի պատուին դէմ եւ կ'ընդգծէ որ հատուցում մը պարտական է այդ անօրինակ ոճիրին զոհ եղած Հայութեան մնացորդներուն:

Մուսթաֆա Քէմալ կախել տուաւ իթթիհատի դերթէ բոլոր պետերը որ ողջ մնացած էին, ու մենք ատիկա իր կենսքին լաւագոյն գործերէն մին կը համարինք, թէեւ ատիկա ըրաւ ոչ թէ անոնց դորձած հակահայ ոճիրին համար պանոնք պատժելու մտքով, այլ որովհետեւ անոնք իրեն դէմ զաւադդութիւն մը սարքած էին: Մուսթաֆա Քէմալ արդարու թեան գործ մը կատարեց աշխարհէս վտարելով այդ հրէշները, բայց ինք եւ իր ընկերները Թուրքիոյ նահատակուած Հայութեան բեկորներուն (թէ՛ երկրին մէջ մնացողներուն եւ թէ՛ օտար երկիր ապաստանածներուն) հանդէպ բռնեցին գիրք մը որ տեսակ մը ճերմակ ջարդ է իթթիհատականներու կարմիր ջարդէն յետոյ, քանի որ կը ձգտէր ու եւ է առճամային կազմակերպութեան, ու եւ է մշակութային ինքնութեան պահպանում անհնար դարձնել անոնց: Պետական բռնադրաւումը Թրքահայութեան զլլուած գոյերնուն որ նահատակուած կամ սողտէն փախչելով օտար երկիրներ ապաստանած Հայերու ազգային կամ սոսկական ինչ -

քեան էին եւ կը պատկանէին հայ ժողովուրդին, գլեհիկ յափտակութիւն մըն էր: Հակառակ լոզանի մէջ Բմէթ փաշայի յայտարարութեան թէ ընդհանուր ներում պիտի ըլլայ, Թուրքիայէն փախած ո եւ է Հայու թոյլ չուոյն՝ երբ հազարաւորներ այդ խնդրանքը ներկայացուցին՝ դառնալ իրենց ծննդավայրը: Ըստ լոզանի դաշնագրին, փոքրամասնութիւններու իրաւունքները պիտի յարգուէին թուրք կառավարութենէն, բայց Թուրքիոյ Հայերը «ստիպուեցան» յայտարարել թէ իրենք տո՛ւմային փոքրամասնութիւն մը չէին, այլ Թուրքներ, քրիստոնէայ Թուրքեր: Միջոցներ ձեռք առնուեցան ու դեռ կ'առնուին որպէս զի Թրքաւայոց տո՛ւմային կազմակերպութիւնը քայքայուի, չբաճայ: Աղղային ժողովը ջնջուած է արդէն, Պատրիարքարանը իր անցեալին մէկ ստուերն է լուկ. հայ դպրոցները իրենց վրայ դիտմամբ դուռած անտանիկ բեռան տակ ճաթուած, մահամեքձ են. Սանատարեան խանը, այսինքն աշխատող հայ տղոց մտաւոր հացի լուման, յափշտէր Լուեցաւ (անաւոր փառութիւն), որպէս ի Կեդրոնականը ապրելու միջոցներէ դուրէ՛փակուի, եւ դեռ երէկ, ճիշդ այն միջոցին ուր մէկ կ'սեմէ սիւրբիւի կ'ընէին Հայերուն՝ «Թուրք մեղի ցեղակից էք, եղբայր էք, Հիթիթ-Թուրք մենք ցեղին մէկ ճիւղն էք» պէս ապուշ խօսքերով (Սանճաքին թրքացման ծրուդրին գործիք բխելու համար այնտեղ ապաստանած դժբախտ հայ համայնքը), նոյն պահուն Պատրիարքարանը կը հրաւիրէին վճարել հսկայական, պումար մը, (զոր գիտեն թէ ան ոչ պարտական է ոչ ալ կարող է հայտնաթել), իբր Սանատարեան խանի նախորդ տարիներու դանձնուած եկամուտներու յանձնուած եւ իբր միացող այդ խանին առթիւ եղած դատի ծախքերուն...:

Աստեղ ամօթալի եռեւոյթներ են որ քէմալական շրջանին անպատուութիւնը կը կաղնին: Քէմալի գործին, դրական, դործին, ո՞րքան մարտ եւ ո՞ր մարտ ամուր ու անուական է եւ ո՞րքանը խախտու, փլչելու կամ գէթ ձեւափոխուելու սահմանուած, — ատիկա ապայանց ցոյց պիտի տայ:

Թէ ջնջումը թրքացեղ խալիֆայութեան որ, կցուած օսմանեան միջնապետ - Սուլթանու-

թեան, ամբողջ մահմետական աշխարհին մէջ Թուրքիոյ կուտար բարոյական դերապահութեան մեծ վարկ մը եւ բովանդակ Արեւելքի մէջ թուրք կառավարութեան կ'ընծայէր փառահեղ փայլ մը որ քաղաքական ազդեցութեան ալ ծնուցիւ էր, արդեօք սխալ մը չէ՞ր, — սրխալ մը որ թերեւս օր մը քաղաքագրուի: Եւ ինչպէս բրիտանական կայսրութիւնը որ, պահպանելով հանդերձ իր թագաւոր-կայսրը եւ վարչապետէն յետոյ պետութեան երրորդ անձնաւորութիւնը հանդիսացող կրօնապետը (Քեն. Թրպրըրի արքեպիսկոպոսը), խոռապէս ուսմ. կալարական ու ազատական ոգիով կազմակերպուած կառավարական սխտեծ մը ունի, լաւագոյն չէ՞ր արդեօք պահել Սուլթանը իբր սահմանադրական մենապետ, կրօնապետին (չէյնիւլ-իսլամ) փոխարինել խալիֆայութեան տիւսը, եւ կառավարական դրութիւնը ձեռք բրիտանական կայսրութեան ուսմ. կալարական սխտեծին վրայ, եւ նոյն բրիտանական լաւագոյն միտ ու ազատասէր ըմբռնումով թոյլ տալ նաեւ պետութեան ութ-թուրք փոքրամասնութիւններուն (Հայ, յոյն, քիւրտ, եւն.) որոշ չափով պահպանել իրենց տո՛ւմային կազմակերպութիւնը եւ լիակատար ազատութեամբ պահպանել իրենց լեզուն ու մշակոյթը եւ իրենց պատուի բարբերը, սովորոյթները, զգեստներն ու Փոլքօրը: Այս հարցմանց պատասխանը տալը վաղուան թուրք վարիներու գործը պիտի ըլլայ: Ատիկց դատ, եթէ ճիշդ էր թուրք լեզուն իր ինքնուրոյն ոգւոյն համեմատ եւ իր հարուստ տարրերով զարգացնելու ուղղութիւնը, արդեօք Քէմալ եւ իր աշխատակիցները ծայրալեզուութեան չզայցին արդէն սովորական ստորձած, թուրք լեզուին մէջ մտած եւ ալ եւ: Եւնոր մաս կադիոյ չատ մը արարեւ ու պարսիկ լեզուի բառեր (որոնց ճիշդ համարժէտ թուրքերէնը չուին) փառելով ու անոնց տեղ թուրք-թաթար ցեղի գանապան հին ու նոր ճիւղերու քարտուղներէ բառեր դնելով: Ձախալ թուրք ցեղին անցեալին մէջ դտնուած քաղաքական, դիմուորական մեծութեանց հետ մշակութային իրական արժէքներն ալ ի մեր հանձն, եւ անոնցմով հրահրել թուրք արդի երիտու-

ասարդութեան ազգաստիճանները եւ մղում տալ թուրք մշակոյթի զարգացման, գովելի ճիւղ մըն էր, բայց սխալ ու վատասող շոթիւնութեամբ մը թուրք նոր սերունդը վարակել է՞ր միթէ՛ ելլել աստ ու խախտաւ հիմունքներու վրայ (թուրքին Սումարբացի, Ուարաթացի եւ ինքի՛ք ծագման անպատկանելի վարկածին վրայ) մարդկային քաղաքակրթութեանց նախակարապետ ու առաջին առաջնորդ ազգի մեծաշուք անցնալի մը երեսակայական շէջքը կուտուցանելը: Վերջապէս, Քէմալի ապստոյս պատմադիրը անոր մեծ արժանիքները մասնաւորելով ու ներքողելով հանդերձ, անշուշտ ի վեր պիտի հանէ նաեւ անոր օրով իր ընկերներուն ու հետեւորդներուն կողմէ իր հաւանութեամբ գործուած եպիքի զործերը — որ կը հակասեն իր ազատական, արդիական, վերանորոգիչ պետի ոգիին եւ ուղղութեան, — ահաւոր խժոժութիւնները զոր Քարապէթի բէմալաւկան զինուորները զործեցին կովկասեան Հայաստանի մէջ, կոտորածները որոնց քեմալական չէթէները ենթարկեցին Մարաշի ու Հաճընի Հայերը, վայրագութիւնները որոնց զոհ զարձուցին ատոնց Կիլիկիոյ մէջ իրենց ձեռքը գերի ինկած Փրաւմացի զինուորներն ու կրօնաւորները, թիւրտ ժողովուրդը թուրքիոյ մէջ բնաջինջ ընել կամ թրջացնել ջանացող եւ ամբողջ Արեւելքի մէջ թիւրտ ցեղը այլ եւս թուրքին անհաշտ ու մոլեգին թշնամի մը դարձնող արարքները, եւ: Ան՝ նոյնպէս՝ ի վեր պիտի հանէ Քէմալի անձնական կեանքին ու նկարագրին մութ կողմերը, — մերթ գոհեցուցեալ հասնող, ցոփ ու չուայտ կենցաղ մը, միահեծան իշխանութեան մը տիրանալու անձնամով ձգտում մը եւ ատոր հասնելու համար ոչ միայն ինքի՛նչատական պարազլաններու կոտորում (որ ուրիշ՝ ու բարձր՝ տեսակէտով մը զովելի գործ էր), այլ եւ իր ընկերներին ու պործակիցները եղող արտէճաւոր թուրք հայրենասէր անձնաւորութեանց դանազան միջոցներով զործի ասպարէզէ վտարում (ատոնցմէ ոմանք, ինչպէս Բէուֆ, Ատիան, եւս. սափալուած եղան նոյն իսկ երկրէն հեռանալու արտասահ-

ման ապաստանել): Ապագայ պատմադիրը, ինչպէս եւ վաղուան զէպէրը, պիտի ցոյց տան նաեւ որ, եթէ անշուշտ առողջ ու զովելի գործ էր մահահաւան կրօնաժողովեան ու յետադիմականութեան զէմ պայքարը, թուրքեան արդիական, ազատամիտ ու յառաջդիմանքի երկիր մը դարձնելու ձգտումը, թերեւս ճիշդ չէր այդքան արագ, բիրտ ու բարքածակ կերպարանափոխութեան մը ենթարկել երկրին բարձրերն ու սովորոյթները — պարսապալի գլխարկ տանքին, ջրեւել արեւելեան բարձրեւու եւ զգեստներու փխթօքեմքը, վերաւորել իրենց կրօնական զգացմանց մէջ՝ ոչ միայն մոլեռանդները որոնց զէմ պէտք էր պայքարել այլ եւ անոնք որ կրօնքի աշիւ տարբերուն յարգանք եւ յարում ունէին, ջրեւել ու վտարել՝ սոքեմ ու կատաղօրէն կրօնամոլ մալլաներու հետ՝ մեկնելով եւս պէս բանաստեղծական միտով քաղաքութեամբ մը տողորուած վանականներ, «դարձաբարձի տէրիւններ», ձեռլալտտին Բուսիլ պարսկերէն համաստուծեան վեհ մզբին, Մեմնէվիին, հետեւորդները: Ապագան է դարձեալ որ պիտի ցոյց տայ թէ ուղիղ ձգտումի մը այդ ծայրայեղ ձեւերով կիրարկումներէն յառաջացած անխուսափելի զգոհութիւնները որ ցարգ՝ արասափի տակ՝ խղճուած մնացած էին, վաղը պիտի չպոռթկան՝ քեմալական շրջանին հակակրօնական արարքներուն զէմ հակազդեցութիւն մը իրականացնելու համար:

Ինչ ալ լլլան թուրք պետութեան ընաշրջութեան վաղը առնելիք ձեւերը, զոր ճիշդ ու ճիշդ գուշակել անհար է այսօր, մենք Հայերս փափաքող ենք որ թուրքը, որ մեր ժողովուրդին ամենէն բազմաթիւ եւ ուժեղ դրացին է (Ռուսէն յետոյ), լրջօրէն յառաջանալ քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ, որպէս զի արեւելքը, որուն մենք ալ գաւակներն ենք նոյնպէս, օգտուել անոր զարգացումէն, եւ որպէս զի անոր զարգացումը հասնի վերջնական այն աստիճանին որ կարող լլլայ բարեւել թէ հաստիցման պարտք մը ունի զգուշութիւնէ անխուսափ, նահատակուած ու կողոպտուած հայ ժողովուրդին հանդէպ:

Իսկ մենք մեր դատին համար, այս վերջին

15-20 տարուան ընթացքին, ի՞նչ ըրինք: Երբ Թուրքը կը քննադատենք, մենք անքննադատուելի ենք միթէ: Ըրէ՞նք ամէն ինչ որ պէտք էր եւ կարելի էր մեր դատը — խորտակուած Թըրքահայ դատը — կենդանի պահելու, մէկ միլիոնէն աւելի նահատակի զոհաբերումը արժեքնելու համար, եւրոպական տէրութիւններէն մեկի եղած խոտուածները յիշեցնելու, Թուրքին երէկ եւ այսօր մեղի հանդէպ դործած անարդարութեանց դէմ ամէն առթիւ բողոքելու համար... Ըրինք այդ բոլորը, բայց թէ՛, Թոյլ ու անբաւական ձեւով: Ազգային Պատուիրակութիւնը ջնջելու սխալը գործեցինք, մեր ազգային փրօհականորդ կատարուեցաւ. քանի մը զործիչներու անհատական ճիգերով, մինչ պաշտօնական կազմակերպութեան մը ձշտական, յարստեւ, մէթոտիկ դործն ըլլալու էր ատ՛էւ լայն միջոցներով: Տկարացուցինք մենք մեզ և ազարտեցինք սրբութիւնն ու մեծութիւնն ալ մեր դատին՝ տարախոհ հոսանքներու միջև լինելը եղբայրատեաց կատարի կոչելի, երբեմն ալ մինչև եղբայրասպան զապիւր ոճիբի հասցընելով: Կովկասեան Հայաստանի ինքնակառավար Հանրապետութեան զործակցիլ, ամոր օգնել, ճիշդ գործ էր, առողջ հայրենասիրական վարմունք էր, եւ լաւ ըրինք մեր այդ պարտքը կատարելով հանդէպ մեր հայրենիքի այդ հատուածին՝ որքան ատեն որ կարելիութիւն ունեցանք ատիկա ընելու, (հիմայ, աւա՛ղ, ինչքան ատենուան համար, ատ իսկ ընել շարունակելու արգելք կը դնէ մեր առջեւ վայրագ ճակատագիր մը), բայց հոտ ալ՝ այդ ճիշդ ճամբուն մէջ՝ չարագանցութեան գայտնք, եւ Թըքահայ դատը, օտար երկիրներու մէջ ցրուած հարիւր հազարաւոր զաղթական զաշիրու ազգային դատը (որ ի՞նչ... Հայաստան ներգաղթով միայն աղբէն չէր կրնար լուծուիլ) մենէ ոմանք շատ քիչ յիշեցին, այլ՝ անխաղաղութիւն ծայրայնի ծրագրերով ուղեցին զայն լուծել: Մեր այս բոլոր թերացումներով մէկտեղել, կայ սակայն մարդ մը ուր մենք Հայերս, քաղաքականապէս ու գինուորականապէս շատ աւելի տկար, աւա՛ղ, քան Թուրքը, որ այսօր մեծ զօրութիւնն ու վարիչ է հասած՝ իր անհերքելի արմանիքներուն ու մանասանդ եւրոպական դիւանապի-

տութեան վարիչներու իրերամարտ փոքրողու... Թեանց շնորհիւ, կը պահենք միշտ Թուրքին վրայ առաւելութիւն մը, զոր անտեսել, որուն չլիտակցիլ յանցանք է ու եւ է Հայու համար: Ատիկա է Հայուն գերազանցութիւնը մշակոյթի մարդին մէջ: Թուրքը՝ իր 1918ի պարտուածութենէն ի վեր՝ մեծատարած հողամասեր վերաբրանք, բազմաթիւ ու կարեւոր երկաթուղիներ շինեց, բանակը զօրացուց, օդանաւային ուժ մը զոյացուց, Արեւելքի եւ Արեւմուտքի տէրութիւնները մեծ մասամբ զայն իրենց դաշնակից ունենալ կը ցանկան կամ անդէն իսկ անոր հետ կապուած են սերտ համաձայնութիւններով. բայց Թուրքը չունի լեզու մը որ այնքան նուրբ ըլլայ ինչքան մերը (Քէլանի «Կիւնէնէ - լիսան»ը ամհիմ ու ծիծաղելի սնայարծու թիւն մըն է), Թուրքը չէ ունեցել, չունի այն մեծ ճարտարագետները որ ոչ միայն Հայաստանի, այլ նոյն իսկ Թուրքիոյ գեղեցկագոյն յիշատակարանները կերտած են. Թուրքը չունի ոչ Այվազովսքի, Աքամեան, ոչ Միլլետոյն, ոչ Կոմիտաս, ոչ Սյեւեղիարեան, ոչ Խալիլ Գեալի, ոչ Մանուէլեան, ոչ Ալեքսանեան, ոչ Յակոբ Գիւրքեան, ոչ Թամանեան, ոչ Հ. Արսէն Բագրատունի, ոչ Աճառեան, ոչ Մանասեան, ոչ Մանուկ Աբեղեան, ոչ Գարեգին արք. Յովսէփեան, ոչ փրոֆ. Աղոնց, ոչ Մամուլեան, ոչ «Թուրաթեան», ոչ Սարգիսեան, ոչ «Փանին Մէյ», ոչ ալ ունի բանաստեղծներ եւ գրագէտներ որոնք մեր հին եւ նոր լաւագոյն բանաստեղծներուն եւ գրագէտներուն համարժէք ըլլան (բայ ի Ծիւղուլիէն որ գրած է արաբերէն, պարսկերէն եւ թուրքերէն եւ որուն ինչ ցեղէ ըլլալը յայտնի չէ): Մեր ժողովուրդը, մեր երիտասարդութիւնը մասնաւոր, պէտք է աւելի քան երբեք պահպանէ դիտակցութիւն այդ մտաւոր, մշակութային գերազանցութեանը իսկական քաղաքակրթութեան մէջ Հայուն նշանակելի եւ ինքնուրոյն ու հակառակ այնքան հակալ ազնւոյնեւ ունիլ բան Երեւելի եւ ինչ-որ մէկի եւ բեղմնաւոր ուժ մը կազմելուն իրողութեանը, սփոփուի, կազդուրուի, խրախուսուի և զօրանայ այդ գիտակցութեամբ եւ ընէ ամէն ինչ որ կրնայ որպէս զի հայ նոր սերունդները՝ Սփիւռքի մէջ, ուր, թէ՛ն օտար հողի վրայ,

բայց աւելի ազատ պայմաններու մէջ թան (զբժարախտաբար) Հայրենիքին ծոցը, կարելի է շատ զործ տեսնել, Հայկական զգացումը վառ պահեն, յարած մնան ազգային մշակոյթին, եւ լրենց մէջէն ելլող գիտական, դեղարուեստական, դրական տաղանդներուն, զարգանալուն, կատարելագործութեան, յայտնաբերութեան ու մէն կերպ նպաստեն: Այնտեղ ո՛չ Թուրքին հաւածանքն ու գէնքը, ոչ ալ ո եւ է օտար խոչընդոտ, կարող են վճռականօրէն ժխտական դեր կատարել:

Հայոսն քաղաքակրթական ձիրքերը մըշտակեղան են, անկարգելի են, եւ անոնցմով է պիտաւորապէս որ ան, իբր ցեղային ինքնութեան կազմակերպութիւն, իբր ազգ, պահպանուած է ցարդ, նոյն իսկ ի՞նք քաղաքական անկախութիւնը կորսնցնելէ յետոյ, նոյն իսկ օտար երկիրներ վաղթել ստիպուելէ յետոյ, եւ ասոնցմով է դարձեալ՝ է՛ն առաջ՝ որ ան պիտի կանխա ինքզինքը միշտ պահպանել լե՛ծ գիտնայ իր այդ թանկագին ուժը դնահատել եւ չառնայ զայն իր դերագոյն աստիճանով դարգաջընել:

Անուշտ ատիկա աւելի թան երբեք դժուարացած է Հայրենիքի ինչպէս եւ Սփիւռքի Հայութեան համար՝ ներկայ բուզէի, որ Հայոց քաղաքարեան պատմութեան ամենէն տխուր բուզէն է Թերեւս: Ինչ որ Ալեքսանդրէթի սանձաքին մէջ կ'անցնի, նոր արարուած մըն է Հայ քաղաքար ողբերգութեան: Ուրիշ աղետարար արարուած մը, Թրքահայութեան նախապատերազմեան ստուար ու կենսալից զանգուածին աղիտահար կոտորումէն կամ չորս հոկերուն ցրումէն յետոյ՝ վերանորոգուած Թուրքիոյ մէջ մնացող ափ մը Հայութեան տոհմային հաստատութիւնները ինքն զանդելու դանդաղ բայց մեթոտիկ ու անողոք ճիգն է՝ տիրող ցեղին կողմէ լարուած: Բայց ամենէն նորօրինակն ու տխրեցուցիչը՝ այդ ողբերգութեան արարուածներուն, խորճ՝ Հայաստանի մէջ ապրող Հայ ժողովուրդին են: Սփիւռքի Հայութեան միջեւ յարաբերութեանց յանկարծական ու բացարձակ խզումն է, Հայրենիքին ներթափան ու բարոյական վերաշինութեան գործին մէջ տարիներէ ի վեր կատարուող աշխատակցութեան

արգելումն է: Այսօր, շատ աւելի խաղաղ ազատ ու բնականոն կեանք ունին Սուրբա, Լիբանան, Ֆրանսա, Ռումանիա կամ Պուլկարիա եւ առոնց պէս ուրիշ օտար երկիրներ զտնուող Հայերը՝ մեծ մասամբ, թան թէ անոնք որ խորհրդահայտան, կ'ովկան, Թուրքիա կը գտնուին, հաստատութիւնները հիմէն քանդելու զանդաղ կը գտնուին Սուրբոյ այն դժբախտ շրջանին մէջ որ Ալեքսանդրէթի սանձաք կը կոչուի եւ զոր Թուրքերը հիմայ «Հաթայ» կ'անուանեն:

ՍԱՆՃԱԿԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ. — Տեղի ու կսկծալի պատմութիւն մըն է աս, որ կ'ընթանայ դէպի այդ հողամասին վարչական թրքացման հետզհետէ աւելի սուր շեշտած մը, եւ հետեւեալէն աւելի փակուած ու դժողակ կը դարձունէ՝ Սուրբաղոց, Թրքաց եւ Ֆրանսացոց (Իրենց աւանդութեանց ու շահերուն հաստատարման ուղիք Ֆրանսացոց) միջեւ՝ անդուռն Հայ ազգաբնակչութեան դերքը: Աւելորդ է թուել իրողութիւնները, զոր մեր Թերթերն արդէն օրը օրին արձանագարած են: «Սանձաք»ը Սուրբոյ (եւ Կիլիկիոյ) մէջ շրջանն էր ուր քաղաքաշար Հայը, մասամբ՝ դարերէ ի վեր հաստատուած, մասամբ՝ վերջին աղէտներէն յետոյ հոն ապաստանած, կը կարծէր՝ բալլկած ցեղերու հետ կողք կողքի, Ֆրանսայի պաշտպանութեան տակ, այլ եւս ազատ ըլլալ Թուրքին մղձաւանջէն, եւ ահա պաշտպանակա Ֆրանսային իսկ հաւանութեամբ, Թուրքը՝ Ֆրանքլէն Պուլկոն - Պրիանական Անկուրայի համաձայնութեան զարգացեալ, ծանրացեալ եղբայրութիւնը ներկայացնող նոր համաձայնագրի մը վրայ *) կրթեան՝ կուգայ հոն նստալ:

*) Ազգակ կը սխալի զարմամք յայտնելով թէ ինչպէս Եւ ճերկայ փրանցօքուրք հասնաւայնալքին մէջ կը տեսնուի ընդլայնումը Ալի կարայի համաձայնութեան, որուն հաղաղի: ճգնելէ, կատարուած յնային հետեւաճգնելը գէթ մեղմացնելու աշխատելէ յետոյ, բիրտ ու ժով գրաւման սպառնալիքի մը առջեւ տեղի տուա Ֆրանսա՝ աղդ, Աղդակ գիտնալու է որ Ալի կարայի համաձայնութեան գլխաւոր յօդուածներէն մին այն է որ Սանձաքը անմատար փայր:

ընէ տեղաւորուել, հրաւիրելով, մշտնջող, դրե-
թէ բռնադատելով Հայը որ իրեն հետ ըլլայ,
ընդդէմ Սուրիացիին ու Ֆրանսացիին, ոչ ո-
ւայ իրեն հետ ըլլայ, այլ եւ իրեն հետ նոյնա-
նայ, ինքզինքը թրջացող համարի: Այս զստն
ու վտանգալից իրաց վիճակին մէջ, Սանճաքի
Նայիր պէտք չէր որ իրենց պաղարիւնը կոր-
ծցնէին եւ խուսադային լընդհանուր պրտա-
պաղթով մը այդ նահանգին հայ ազգարնա-
կութեան ապագան հիմէն քանդէին. պէտք
էր որ շրջահայեաց թաքթով լի դիրք մը բըռ-
նէին, համեստ եւ զգուշ մնային՝ իբր փոքրա-
մասնութիւն, ու եւ ծայրայեղ ու վճռական
որոշումէ խուսափելով, քանի որ աղջ հարցը,
— Ֆրանսայի մէջ կարեւոր տարրեր խորապէս
զգուշ ըլլալով պատահածներէն — կրնայ վա-
ղը տարբեր ու լաւագոյն ձեւ մը ստանալ: Ա-
տոր համար ես գնահատած էի ԱնԱՀԻՏի նա-
խորդ թիւի ջրոնիկիս մէջ) Ոսդ պահպսկո-
պոսի խոհեմ ու շրջահայեաց վարմունքը, զոր
երբեք չեմ չփոթեր «Հաթայի» հայ երեսփո-
խաներու թէ՛ Սանճաքին մէջ եւ թէ՛ Պոլսի ու
Անկոյի ցուցադրած ծայրայեղորէն թրջապալու
վերաբերմունքին հետ (Թուրքին, Հիթիթիւն եւ
Հայուն նոյնացման ծիծաղելի հակահշմարտու-

լացած մը պիտի ունենայ եւ թուրքերէնը այդ
հողմաստին մէջ իբր պաշտօնական լեզու պիտի
ընդունուի, ինչ որ Սանճաքին վարչութեան մէջ
Թուրքին գերակշռութիւնը արդէն ընդունիլ կլ
նշանակէ՝ հակառակ Թուրքին մեծամասնութիւն
չկապմունք, եւ ահա ինչու Պ. Փօլ տիւ վէտ
այդ մտիկի իր *Le désastre d'Alexandre*
գրքային մէջ կը գրէ հետեւեւ. «...Ֆրանսա
այդ օրը (20 հակտ. 1921, Անկարայի համա-
ճայնագրին տաղարգրմամբ օրը) իր հաւաքու-
թիւնը առաւ համաճայնագրի մը որ ներկայ
աղետը առաջաց կը պարունակէր. «ամէն աջ ա
տիկա կը տեսներ, բաց ի մեր արտաքին գործոյ
նախարարէն:» Որոշ կ'երեւայ որ Անկարայի հա-
մաճայնագիրը, կը գրէր Պ. Ֆրուստըլօ յԱզի
Փրահսէջի մէջ, ուրիշ բանի չէ ստիմանուած
բայց եթէ Թուրքիոյ նոր պահանջմանց հապ
պարտաստելու եւ Ֆրանսան մզելու որ լքէ Ա.
լեֆամուրէթի շրջանը»:

Թեան ստրկամիտ համակերպութիւն, եւն):
Ազգային աշխատակիցը կը սխալի կարծելով
թէ ես ազգային շփոթութիւն մը կրնամ ընել,
ինչպէս որ կը սխալ մանաւանդ երբ հակասու-
թիւն մը կը կարօտ տեսնէ 1907ին Փարիզի մէջ
ժողովուրդներու եւ Իսթանպուլականներու հա-
մաճայնագրեան անտր սխալը քննադատելու
եւ ետդ սրբազանի խոհեմ վերաբերմունքը
գնահատելու միջեւ. 1907ին, ոչինչ կը ստր-
կէր Հայիրը որ երթային կամովին իրենց կե-
ղեքեալ ժողովուրդի ամբողջ աշխարհի համակ-
րութիւնը շահած արեւմտեւ եւ արդար զատը
ժողովուրդը բուռած սուտ - ազատականներու,
հին Խուրքերէն աւելի մոլեռանդ ազգայնամու,
աւելի վտանգաւոր այդ խորամանկ պոլիտիկա-
ներուն զատին հետ խառնել ու ձուլել, եւ ա-
նոնք որ մօտէն կը ճանչնային ժողովուրդներու
ներքին թաքուն ծրագրի (միաժող դուռ թըր-
քական պետութիւն մը կազմել) պէտք չունէի
զանոնք փորձի մը ենթարկելու. նոյն իսկ Հըն-
չակեանները, հակառակ որ ընկերվարական
էին, Սապահդէւեանի մը գերեզմով ոչ միայն
մերժեցին մասնակցել 1907ին համապալմարին,
այլ ջանացին համոզել դժբախտ Անկուրին եւ
իր ընկերները որ չմասնակցին: Մինչդեռ Սան-
ճաքին Հայիրը յանկարծ դիրենք գտան կացու-
թեան մը ստիւն զոր իրենցմէ դուրս պարագա-
ներ, զէպէր, ուստի զոյացուցած էին, եւ ի-
րենց կը մտար՝ կամ զանգուածովին օտնել քա-
լել, զիներով դէպի Թուրքութիւն, եւ կամ
մնալ եւ զգուշ, շրջահայեաց ու սպասողական
դիրք մը բռնել, ինչ որ ընել մենք թնադրե-
ցինք իբր լաւագոյնը եւ ինչ որ հրահանգեց ը-
նել թաղ արեւադիւսկողմու: Կը լսենք որ վեր-
ջերս նորէն արտադարձի շարժում մը սկսեւ
ո՞վ կրնայ մտքէն անցնել մեղադրել անոնք որ
դիրենք հոգեբանորէն անկարող կը զգան ստեղ-
ծուած նոր կացութիւնը հանդուրժելու: Արտա-
սահմանի Հայոց պարտք է նիւթաւու օպիւլ
այդ աղխարալի կացութիւնէն ծանրորէն միաս-
ուած Սանճաքի հայ համայնքին, որպէս զի
մեկնելու ուղղոյն կարենանք մեկնել եւ ուրիշ
տեղ (Լիբանան գլխաւորապէս) հաստատու-
եւ մնալ ուղղոյնը չարապահ չտարապահ նիւ-
թական անձկութիւնէն որ արդէն սկսած է զանոնք

մեծ մասամբ նեղել:

Սանճաքին մէջ պատահածներուն եւ այլ հարցի առիթի կնքուած ֆրանքո-թուրք համաձայնագրին դէմ դժգոհութեան ու բողոքի արտայայտութիւնները Ֆրանսայի ինքնիշխանական շրջանակներուն եւ մամուլին մէջ կը բազմապատկուին ու կը շնչոտին հետզհետէ (ծերակուտական կիւսթավ Գոթթըրի հարցապնդում ընելու որոշումը Պ. Պոնէյէն յայտնող նամակը որ հրատարակուեցաւ փանին եւ Տէպլային մէջ, Թարօ եղբայրներու, զօրավար Տիւֆուէօի, Ժ. Տէլպէքի, Հանրի Գորտոյի, երեսփոխան Ֆելքս Կրայի եւ այլ ակնաւոր դէմքերու յօդուածները, ֆոյ տիւ Վէռօի Լը Տեգասքը տ'Ալէքսանտրէք զբոյլը, Լուի Մարէնի, Հանրի Պերանտէի, Հանրի Հէյի, Լուի Ռոլէնի պէս կարեւոր խորհրդարանականներու եւ իրենց խումբը մը համախոհ լիբերներուն ջանքերը երեսփոխանական ժողովէն ու ծերակոյտին վեպերացնել շտաբի այդ ֆրանքո-թուրք համաձայնագիրը, ինչպէս եւ նոյն իսկ ֆրանքո-տուրքական դաշնագիրը, որուն ինչ ինչ յօդուածները արդէն սկզբնաւորապէս ընդմէջէն անցնէին Սան, Սանդի հարցին հանդէպ Սուսթաֆ Բեմալի բռնած վճռական ու սպառնազին դիրքին, — այս բոլորը, ինչպէս եւ ֆրանքո-գերման մերձեցման նշանաւոր դէպքը — պաշտօնական Ֆրանսան Սանճաքի խնդրոյն մասին մեծ զիջումներ ըրաւ այնպիսի բոլորի մը ուր վերահաս համաշխարհային պատերազմի մը, ուրիմն եւ ֆրանքո-գերման բաղխումի մը, երկիւղը կը զգացուէր, — թերեւս Սանճաքի հարցին վերջնական լուծման տան մեւ մը որ տարբեր ու լաւազոյն ըլլայ այժմեան կացութենէն:

Սանճաքին մէջ մնացած Հայերուն ընելիքն է առաջին գծին վրայ չերեւել, շարունակ իրր փոքրամասնութիւնը համեմատ ու զոգուշ դիրք բռնել եւ սպասել հարցին վերջնական լուծում մը ստանալուն:

ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒՒԴԻՒՆՑ ՄԷՋ... Թուրքերոյ մէջ մնացած սակաւաթիւ Հայութեան վիճակը՝ տոհմային կաղմակերպութեան եւ մշակոյթի տեսակէտով՝ դանդաղ հոգեմարքի մը աղեկարար տեսարանը կը ներկայացնէ: Անհատա-

պէս, Պոլսոյ մէջ, Հայերը հանդիստ կ'ապրին. բայց ի՞նչ է Փոքր Ասիոյ քանի մը քաղաքներուն մէջ մնացող Հայերուն կացութիւնը, որոշ շէնք դիտելի կոտորած չկայ, հալածանք չկայ, բայց հաւանորէն հոգեբանապէս դժոյղակ ու տխուր կեանք մըն է անոնցը: Իբր համայնք, դաւադի մէջ ու նոյն իսկ Պոլսոյ անոնք հետզհետէ ուժաւորուելու վրայ են, համայնակուլ թրքացման կառավարական որոշ մեթոտի մը աստիճանական կիրարկման հետեւանքով: Հայոց Պատրիարքարանին հիմնալ ու դպրոցներուն օրհասական կացութիւնը արդէն ծանօթ է. հայ մամուլը դեռ որոշ կենդանութիւն մը կը պահէ՝ քանի մը արի օրագրողներու անձնութիւնութեան շնորհիւ. հայ գրականութիւնը հազիւ մերթ ընդ մերթ հոն իր գործօն ու նորարար կեանք մը պահած ըլլալը կը զգացնէ. եւ ահա հիմայ Ալլապին Հիւանդանոցին պէս մարդաորակաւ սրտաշարժ ու նուէրական հաստատութեան մըն ալ փակումը կամ ապագայնաացումը պատրաստուելու կը թուին ձգտել, անոր օժանդակող Թաղային նուիրատուաց մարմինները չնշխելով... Այս բոլորին հանդէպ՝ «բան եւ շենք կրունք ընել, պէտք չէ խառնուելը, պէտք չէ Թուրքերը զբոյնեց» յանկուրդ այս վերջին շրջանին շափազանց յեղիեղեցիք, ու պատմութիւնը պիտի թերեւս օր մը մեղադրէ մեզի այսպիսի դաժնակեցուցիչ անաղուութեան մը հանդէպ այս աստիճան կրաւորական դիրք մը բռնած ըլլալու համար: Մենք պէտք էր որ աւենայինք կազմակերպութիւն մը եւ միջոցներ, գոնէ հրապարակելու եւ խարանելու համար արեւմտեան մեծ կեդրոններու մամուլին մէջ՝ հանրային կարծիքին առջև՝ հին ազգ մը եւ հին մշակույթ մը ջնջել ջանացող քստմենքի ծրագրին գործադրման այս ուղիչ մեղով շարունակութիւնը:

ՈՐՀՐԴՐՈՒՄԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՍՓԻՒՌԻԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ: — Զարագրութեանը խզումը ինքի. Հայաստանի եւ արտասահմանի պահպանող Հայութեան միջեւ, որ աւելի քան տարի մը առաջ սկսաւ երեւանի վարդիներուն որոշմամբ, (Սոսկուայի թելադրութեամբ կամ հրահանգով թէ վարիչ բոլորած տեղական նա-

խաճեռութեամբ, չենք գիտեր), այդ բիւրիցս աւազելի խզումը կը շարունակուի տակաւին: Յաւիտեան չի կընար տեւել այդ անհնաւանդ կացութիւնը, բայց ոչ ոք զիտէ ե՞րբ եւ ի՞նչ պէս պիտի վերջ գտնէ: Ողորմած հոգի՛ հօգի՛ շրջանակէն պարոններ ելան բանիւ եւ գործով յայտարարելու թէ Ոորո՛ւ. Հայաստանի կառավարութիւնն ու ժողովուրդը իրենց յարաբերութիւնները խզեցին Բարեգործականին, Հայրենակցականներուն եւ Ու. Հայաստանին օգնել ցանկացող արտասահմանի այլ կազմակերպութեանց, ու նոյն իսկ հօգին հետ, զոր լուծեցին, որովհետեւ Ոորո՛ւ. Հայաստանը, բարօրութեան դազաթիւ բարձրացած, այլ եւս պէտք չունի գաղութահայութեան օգնութեանը: Ատիկա այնքան անմիտ որքան տգեղ շնեց մըն է անվիճելիօրէն ժխտական ու վշտառիթ իրողութիւն մը քողարկելու եւ արգարացնելու: Այնեղէն հարուստ ու բարգաւաճ երկիրն իսկ իր հեռաւոր գաղթական դասակներուն ու եւ է մէկ Նուէրը, օգնութիւնը, գործակցութեան ճիգը մտքէն չ'անցնելի մերժել, — ու Ոորո՛ւ. Հայաստանը, որ վերջին տասնամյակին մէկ ունեցաւ որոշ պատմաշինութիւններ զոր մենք իսկ ուրախութեամբ արձանագրեցինք ու ծափահարեցինք, հեռու է ամէն բանի մէջ լիութեան, կատարելութեան հասած ըլլալէ, այնպէս որ արտասահմանի Հայութեան օգնութիւնը ընաւ աւելորդ չէ անոր համար: Բայց արտասահմանի Հայութիւնը հայրենիքի Հայութեան հետ գործակցելով, այդ հայրենասիրական ճիգէն իրեն պարգեւած խորունկ հանձնօրով անաւելապէս ինքն իրեն իսկ է որ կ'օգնէր, կը մխիթարուէր իր պանդխտութեան մէջ, կը խրախուսուէր իր հայրենիքին կապուած մտաւր, ինքզինքը Հայ պահելու: Ինծի համար հրճուանք մըն էր — եւ ինծի պէս ի՞նչքան արտասահմանեան տարագիր Հայերու համար, — ստանալ մեր հայրենիքի մայրաքաղաքէն թերթեր, նոր երեւցած գրքեր, ու սիրելի եղբայրակիցներէ կամ բարեկամներէ նամակներ: Մօտ երկու տարիէ ի վեր, ոչ մէկ գիրք, ոչ մէկ նամակ՝ տարիէ մը ի վեր թերթերու փոխանակութիւնն ալ դադարեցաւ: Հայաստանէն լուր կ'առնենք միայն Խորհ. Հայաստան

տան պալատօնաթիւրթին (զոր արտասահմանի մեր գրադահաններէն ոմանք՝ բաժանորդ գրուած՝ կը ստանան) տուած տեղեկութեանց մեր օրաթիւրթիւրէն ոմանց մէջ արտաստուած շնորհիւ, ու մեզ հայրենիքէն բաժնող այդ մշակունէն մէջէն մերթ ընդ մերթ մեզի հասնող այդ կցկտուր տեղեկութիւններն ալ, երբ դրական ու շահեկան իրողութիւններ կը յայտնաբերեն մեզի, եւ մանկական ուրախութիւնն մի կը զգամ՝ հաստատելով որ, հակառակ տիրող մռայլ սարսափին, մեր ժողովուրդը կը շարունակէ հոն ապրել, բազմանալ (ըստ նորագոյն յիճակագրութեանց, ՝ Ու. Միութեան՝ եւ աշխարհի՝ ամենէն շատ աճող աղաքաբնակութիւնը կը մնայ միշտ Հայը), եւ հայ մշակոյթը, բանասիրութիւնը, արուեստը կը շարունակեն՝ թէեւ աւելի եւս սահմանափակ ձեւով քան երէկ՝ նոր աշխատանքներ կատարել, նոր գործեր արտագրել (որչու՞մ «Սասունցի Դաւիթ» ժողովրդական հին դեղագինովէ պէ հաղարամ-հակը յաւաքիկայ տարի տունելու, Սահահինի, Ախտայի, Սեւանի եւ այլ քանի մը հին փանդեւրու կիտաւեր չէնքեր՝ իրր դեղարտադրական ու պատմական յիշատակարաններ՝ վերանորոգելու. Հայաստանի պետական օֆերայի աղիւստ երգչուհի Թամարա Պէճանեանի տուած հայ երաժշտութեան համերգը Մոսկուայի մէջ եւ դրած մեծ յաղողութիւնը (Վլէկոժով տպաւորութիւնը կը զրէ Փրաւտա), մօտակայ հրատարակում հանդուցեալ Թօրամանեանի Հայ հարստապետութեան պատմութեան, Երեւանի Գիտութեանց Ակադեմիայի «Գրականութեան եւ լեզուի ուսումնարան»-ին եւ Նպատմութեանց ու մշակոյթի ուսումնարան»-ին որոշումը հայ հին ու նոր գրականութեան պատմութիւն մը եւ Հայոց Պատմութիւն մը շարադրելու, ի մօտայ շատարակումը Մենէ Տիգրանի վրայ փորթի. Յ. Մանանդեանի մէկ ընդարձակ մենագրութեան, ծրագիր գիտականօրէն ուսումնասիրելու Վաղարշապատի պետական մատենադարանի (երբեմնի իմի՞ժածնի մատենադարանի) հաղարարու հայերէն հին ձեռագիրները, պիտ Ու. Արդիանի կարգ մը անտիկ գործերու ձեռագրերնրու, Հայ պետական շրջիկ թատրոնի պտոյտը Հայաստանի զանազան չրջանէն.

ըը, Մոսկուայի կրամօֆոնի կեդրոնական ինստիտուտի ծայնադրող խումբի Հայաստան ժամանում եւ հայ ժողովրդական լուսադրոյն երգեւելէն վախճուելին ծայնադրում՝ Ո՞. Միւսիճեան ամէն կողմը տարածելու համար դանոնք. Եւր. Լանի ռազմական կոմիսարիատի մէջ կազմակերպուած յատուկ յանձնաժողովի կողմէ Մոսկուայի, Ուրբոյի, Սեւլասթոփոլի եւ Ո՞. Միւսիճեան ալ քաղաքներու մէջ գտնուող ռազմական դպրոցները Ո՞. Հայաստանէն խումբ մը երիտասարդներու ուղարկում, Լենինականի մէջ մայրանոցի մը կառուցման աւարտում, Հայաստանի զանազան շրջաններու մէջ ջրանցքներու եւ ջրմուկներու կառուցում, եւն։)

Սակայն դժբախտաբար չենք տեսներ, պաշտօնաթերթէն քաղուած լուրերուն մէջ կամ արտասպառում զրական էջերուն ներքեւ, աւանները Ուրբ. Հայաստանի այն խումբ մը հին ու նոր զբողներուն, որոնց համար ըսուցաւ թէ բանտն են, որոնց ոմանց համար ըսուցաւ թէ նոյն իսկ — անհատապէս՝ ստեղծ — մահապատժի ենթարկուած են, առանց որ պաշտօնաթերթին մէջ ու եւ չարտաբարկանի տեղեկատուութիւն որչաք մը յայտնած ըլլայ ցարդ անոնց ինչ եղած ըլլալու մասին։ Երիտասարդ մը որ տարի մը առաջ Երեւանէն հոս դարձած էր, անոնց մասին մեր հարցումներուն պատասխանելով՝ կ'ըսէր՝ «արտօնա տուող պաղարիւնով կ'ըսէ՝ «Մաքրադործուած են...»։ Ուրիշ երկու հայրենակիցներ, որ վերջերս եկեր են Ո՞. Հայաստանէն եւ փարիզեան սրահի մը մէջ բանախօսեր են, անոնց (դէթ անոնց մեծ մասին) համար ըսեր են եղեր՝ «նստած են», ինչ որ պոչէփիկահայ ժողովուրդ կը նշանակէ՝ քանոն են։ Երանի՜ թէ փրկութեան յոյս մը գեռ պարունակող այդ երկրորդ բանաձեւն ըլլայ ճիշդը՝ այդ բոլոր մտաւորականներուն ինչպէս եւ նոյնօրինակ զբոյցներու առարկայ եղած հանրային գործիչներուն համար, որոնց ամենքն ալ ազնիւ ու ժողովրդանուէր մարդիկ էին, նոր բեմի վրայ հաստատրիմ, մարքեան խաչալին անկեղծօրէն յարած կամ համակեր, եւ որոնց շատերը թանկապէս տալանդ մը ի յայտ բերած էին։ Լուսաբաց ամաթերթերէն մէջ, զոր վերջնաւ սկսան հրատարա-

կել երկու երիտասարդ զբաղմաներ որոնց անմէն ու տաղանդէն համար համակերութիւն մէկէ աւելի առիթով յայտնած մը ուր այդ արժեքաւոր զբաղմաներէն մին — մոնումէնտ որ ինք եւ իր քանի մը ձախած տընկերները բողբոջ հաւաքով մը արգելքին Փարիզի մէջ Ուրբ. Հայաստանի այդ զբողներուն բանտարկութեան լուրը առաջին անգամ մեղի հասած միջոցին — կ'ըսէ թէ «երկրին օրինական իշխանութիւնները պատժեր են այդ քանի մը տասնեակ հոգին»։ «Պատիժ»... ինքնց ո՞ր յանցանքին համար, եւ ան երիտասարդ եղբայրակիցները աչքան հեռուէն ինչպէս կ'ընան դիտարկ եւ հաստատել թէ անոնք յանցաւոր ու պատժարժանի են... Ու եւ հաստատութիւն, պարզապէս որովհետեւ կը պատժէ ամբաստանուած մը, անպատճառ երաւո՞նք կ'ունենայ. կառավարութիւնները չեն սխալեր, երբեմն անմեղներ չեն դատապարտեր։ Այդ զբողներն ու գործիչները ապահովապէս ամենի մարդիկ են, անմահական ոխէ կամ շահամոլութենէ տարուած խաւազներու, խափններու զբաղմանական ցարդներէն հեռու հեռանալով բանտ նետուած, եւ արտասահմանեան ու եւ չհայ մտաւորական, որ ոչ մէկ որոշ տեղեկութիւն ունի այդ Հայ ընտրանիին պատկանող հայրենակիցներուն ձեռքարկալման պատճառներուն վրայ, պէտք չէ անոնց պատճառելը բնական երեւոյթ մը նկատելով անդիտակցօրէն ուժ տայ խաւազներու զոլուելի վարումներին։ Արտասահմանի Հայութիւնը ամբողջ՝ առանց խտրութեան՝ պէտք է ցանկայն եւ սպասէ որ բանտ դրուած այդ թանկարժէք հայրենակիցներուն անմեղութիւնն ապացուցուի եւ անոնք դուրս ելլեն բանտէն ու շարունակեն արտադրել եւ գործել յօգուած մեր հայրենիքին եւ մեր մշակոյթին։

Սպասելով որ այս համետ ու արդար յոյսերն ու բաղձանքներն իրականանան, սպասելով որ հաղորդակցութիւնները վերահաստատուին եւ գործակցութիւնը վերսկսի Հայաստանի եւ զարգացողներու միջեւ, կրկնապատիկ, տասնապատիկ պարտականութիւն կը ծանրանայ ուրիշմ Սփիւրի Հայութեան վրայ, հանդէպ ինքզինքին, հանդէպ հայրենիքին, հանդէպ հայ

ազգային մշակույթին, հանդէպ հայ ազգային դատին: Ինչ որ 40-50 տարիէ է վեր անհատական եւ խմբակցական ուժեր արգէն իսկ ըրած են այդ ուղղութեամբ եւ ինչ որ կ'ընեն ցարդ, դեհահատելի եւ զովելի դործ է անշուշտ, բայց շատ տակնի կարելի է եւ պէտք է: — աւելի քան երեք պէտք է — ընել:

Մեր՝ Սփիւղքի Հայերու՝ ընելիքն է, է՛ն առաջ՝ մեր ազգային գրականութիւնը, արուեստը, բանասիրութիւնը զարգացնելու համար ամէն ջանք թափել, ամէն զոհաբերութիւն յանձն առնել: Ատիկա այսօր, դժբախտաբար, ինչպէս ցոյց կուտայինք անցեալ իրիկուն Հայ Գրողներու Ընկերակցութեան մէկ հաւաքութիւն, ամէն ինչ լայնօրէն հնարաւոր է արտասանմանի հայ գաղութներուն քան թրքական հայաստանի մէջ ուր Հայութիւն ու հայ կեանք չկայ այլ եւս, ոչ ալ նոյն իսկ կողակտեան Հայաստանին մէջ, ուր հայ մշակույթի դործը կը շարունակուի, բայց մտածման աղաառութեան պակասին պատճառով սահմանափակուած ու կաշկանդուած ձեւով մը կը կատարուի: Այն օտար երկիրներուն մէջ ուր կը գտնուին զազկական Հայերը, ամէն աղաառութիւն ունին իրենց ազգային մշակույթը զարգացնելու, — ու մեղմէ կախումն է միջոցներ ձեռք առնել որպէս զի հայ մշակույթը օտար երկիրներուն մէջ զարգացնելու եւ զայն հայադոյն պահելու հրաշքաւորութիւնը տեւէ բաւական երկար, մինչեւ այն ցանկացումը, սպասուած օրը ուր հայրենիքը դառնայ այնքան ազատ, բնականութեամբ ու զրկաբաց, որ զազկական Հայերը՝ զէթ մեծ մասամբ՝ չոն երթան համախմբուիլ, որպէս զի միասնախղ արտասահմանի մէջ ծլած ու զաղաղացած դրական, կեդարեւտական, գիտական լուսադոյն ուժերը կարենան հայրենիքի ծոցին մէջ արդէն իսկ ապրող ու գործող ուժերուն միանալով մեր հարազատ երկրին մէջ շարունակել այդ կենսական դործը:

Տարիներէ ի վեր արտասահմանի մէջ Հրատարակչական մեծ կազմակերպութեան մը պէտքը ցոյց կը տրուի, ինչ որ հետո է գաղութահայութեան ուսերէն վեր բորգարք մ'ըլլալէ, եւ սակայն անտիկա դու չէ իրականացած, որովհետեւ երեւան չէ իկած դրասէր մեկենաս

մը կամ մտաւոր կեանքի բարեկամ ունեւոր Հայերու խումբ մը որ այդ պէտքին դոհացում տալու համար հարկ եղած ներթական միջոցները տրամադրէ: Եթէ Պրեսնիկ Համալսարանին մէջ հայագիտական ամպիոն մը ստեղծուեցաւ եւ Արմենի պէս մեծ բանասէր մը անոր արժանեցնուի թո՞ղտակալն անուանուեցաւ եւ այդ կարեւոր միջավայրին մէջ հայ ցեղի մշակույթին ու պատմութեան հեղինակաւոր քաղաքի մը կը հանդիսանայ, ատիկա կը պարտինք նախաձեռնութեանը պէ՛տք աղնիւ հայաւէր մտաւորականի մը, փրոֆ. Հանրի Կրէկուարին, որ զազմաբան ունենալէ եւ ատոր համար հարկ եղած դիմումներն ընելէ զատ, ուսուցչապետին յատկացուելիք տարեկան ունեկին կէսն ալ պէ՛տք անձնաւորութեան մը առաւ: Թաճեռնութեամբը ապահովեց (միւս կէսն ապահովուեցաւ պե՛նթըրա՛յ Գաղթային Վարչութեան եռանդուն ջանքերով): Եթէ Պրոֆ. Կրէկուարին Համալսարանին մէջ հայ զաղաքակրթութեան պատմութեան ամպիոն մը հիմնուի և եւ յայտնի դրող ու գործիչ Յ. Ժ. Սիրունին նշանակուի եւ ուսուցիչ, ատոր համար պէ՛տք է շնորհակալ ըլլանք փրոֆ. Երկարի պէս հայասէր ուսման մեծ անձնաւորութեան մը, որ հաւանորէն թելադրութիւնը իր հայ բարեկամներէն է ստացեր, բայց ինքն է որ իր բոլոր ազդեցութիւնն ի դործ է դրեր որպէս զի ուսման կառավարութիւնը ստեղծէ այդ ամպիոնը՝ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող լեհ, ռուս, պուլկար, չեխ եւ թուրք լեզուներու դասընթացքի կողքին եւ ատոր համար պէ՛տք եղած ներթական միջոցները տրամադրէ: Անհրաժեշտ էր որ ու եւ է տեղէ անելի Փարիզ՝ Րոլէժ՝ արմարանի վեհադոյ յարկին տակ՝ ունենայինք հայ զաղաքակրթութեան պատմութեան ամպիոն մը: Այս համալսարանային կեդրոնին մէջ, ատիկա պիտի ըլլար հայկական մշակույթի (ու դատի ալ) փրօժակաւորութիւնը ամենահզօր միջոց մը: Թրանսական կառավարութիւնը չի ստանձնէր այդպիսի ամպիոնի մը ծախքը, բայց սիրով կը հաւանի անշուշտ այդ ամպիոնին ստեղծմանը, կը դիւրացնէ այդպիսի ծրարներէ եւ իրականացումը, եթէ հայ մեծատուն մը գտնուի որ ուզէ իր անունն անմահացնել (թէ՛ Հայոց եւ թէ՛ Թրանսպոնց մէջ) այսպիսի

սի բաղմամբդ ինչ նպատակի մը Համար գումար մը նուիրելով Ֆրանսական կառավարութեան:

Բարեգործականը մեր արտասահմանեան մեծագոյն կազմակերպութիւնն է: Ան՝ Հիմնուած օրէն մինչեւ այսօր՝ շատ բան ըրած է Հայ սոցոմուգիին Համար, թէ՛ գաղութներու եւ թէ՛ Հայաստանի մէջ: Բայց, ինչպէս գրած եմ արդէն քանի մը տարի առաջ, ցարդ ՈԶԻՆՉ ԸՐԱՄ Է ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ, ՀԱՄԱՐ, այսինքն Հայ գրականութեան, արուեստին եւ գիտութեան Համար: Կարողներ Հիմնել, գոյութիւն ունեցող դպրոցներու օգնել, պատուական գործ է, եւ առիկա լաշնօրէն կատարած է եւ կր կատարէ Բարեգործականը, բայց երբ այդ գլուխը ցնցելէն խոստմալից ուժեր, նորապետութեամբ տաղանդներ կ'ըլլն ու գործեր սկսին արտադրել, ո՞վ անոնց պիտի օգնէ իրենց առաջին քայլերուն մէջ, եթէ — ինչպէս յաճախ կը պատահի, — անձնական միջոցներ չունին Հրապարակ նետուելու: Դուրեան պատրիարքի յիշատակը յարգելու Համար անոր յաջորդը սքանչելի գաղափարն ունեցաւ անոր յորելիսնին առթիւ եղած նուիրատուութեանց միւս աւելցնելով գրասէր Հայ ունեւորներու գիտելով իր դոյաջուցած գումարներէն՝ Հիմնադրամ մը կազմելու, եւ անով Հիմնեց՝ Դուրեան Մասնադպրանքը, եւ ահա քանի մը տարուան ընթացքին՝ տասնեւչորս Հատոր լոյս տեսաւ (ոչ միայն Դուրեան պատրիարքի գործերը, այլ եւ ուրիշ բանասէրներու եւ գրագէտներու երկեր), նոյն Դուրեան սրբաբանին անունով Թորգոմ պատրիարք Հիմնեց նաեւ մրցանակ մը որ պարբերաբար կը տրուէ այս կամ այն բանասիրական կամ գրական ձեռագիր անտիպ երկասիրութեան հեղինակին: Առումը մը գեղարուեստակէր Հայեր Փարիզի մէջ հաւաքուեցան ու կազմեցին Հայմատասեան Յանձնաժողովը, ոչ միայն եղերաբախտ վարպետին Հիւանդանոցի ծախքերը Հայթայթելու, այլ եւ անոր անտիպ գործերը Հրատարակելու Համար, եւ ցարդ ուժ հաւաքածու ի լոյս ընծայած են: Հայ մտաւորականներու ուրիշ Հոյ մը կազմեց Փարիզի մէջ Հայահատակ գրագէտներու քարեկամներն անունով Ժամօթ Յանձնախումբը, որ տարւ Հատոր Հրատարակից (Թուրքերու ձեռ-

քով նահատակուած կամ այլ պայմաններու մէջ վախճանած Հայ յայտնի գրագէտներու Հատորտիր էջերու հաւաքածուներ) եւ այժմ ընդլայններ է իր ծրագիրը Հայ գրագէտներու քարեկամներն անունը տալով ինքզինքին եւ վերջերս Հրատարակեց իր 11րդ Հատորը (որտաւահատանեան նոր Հայ գրականութեան նըւերներն): Ամերիկայի մէջ, շնորհիւ կրթարական եւ գրասիրական առատաձեռնութեանը Կարապետ Փուլմանի եւ Դարակօղեան եղբայրներու, Հայթական Հիմնարկութիւնը Հիմնուեցաւ ու տարիներով գործեց՝ որպէսզի Տ. Տիգրէճեանի բանիմաց ղեկավարութեամբ, եւ ոչ միայն բաղմամբիւ Հայ Համալսարանական ուսանողներու օգնեց, այլ եւ Հրատարակեց տասնէ աւելի գրածն եւ բանասիրական Հատորներ: Այս բոլորը կը յիշատակուի, ցոյց տալու Համար որ եթէ մեծ, Հոյ, տեւական Հրատարակչական կազմակերպութիւն մը դեռ չունինք, ունեցած ենք սակայն եւ ունինք ցարդ խմբական յարգելի ձեռնարկներ Հայ գրական ու գեղարուեստական Հրատարակութեանց, ինչպէս եւ բաղմամբիւ անհատական ճիգեր գրական, երաժշտական, նկարչական, բանասիրական Հրատարակութեանց ինչո՞ւ Բարեգործականը չի մղեր իր լայն շրջանակին մէջ գտնուող գրասէր Հարուստներ որ Հայ գրականութեան, արուեստին ու գիտութեան զարգացման օգնող կտակներ թողուն ու նուիրատուութիւններ յանձնեն իրեն: Ո՛ւ մէկ գրական կամ բանասիրական գործ Հրատարակած է ցարդ Բարեգործականը: Մեծատաղանդ Հրատարակագիր Ա. Նասաբի եւ բարձրագիւն կրթական գործիչ Յ. Թ. Հինդլեանի երիւս ուսուցիչները դր վերջերս ի լոյս ընծայեց իրո առաջին Հատորները Ջֆարգործական Մասնախարքի մը, մեծապէս օգտակար ու շատ խմբագրուած աշխատութիւններ են, բայց Հրատարակչական ընտիր էջեր են, բուն գրական կամ բանասիրական այն գործեր չեն դուր կը գանկան Բարեգործականի միջոցով Հրատարակուած տեսնել: Բարեգործականի նուիրատուներուն մէջ՝ միայն Մելքոնեանն է, — այն ալ մեր որպէսզի ընկալ Լեւոն Մկրտչեանի թիւղաբանքով ու պնդումով — որ Բա-

բեկործականի տրամադրութեան տակ գրած իր սկսյալ գումարին եկամուտին տարեկան 3000 սակի Երեւանի գրկուիլը որդեշց՝ մեր մայրաքաղաքի համալսարանին մէջ հայպիտական ուսուցիչներ պատրաստելու եւ բանասիրական գործեր հրատարակելու համար. եւ ասոր շնորհիւ լոյս տեսան շարք մը մեծարժէք գրքեր. հիմալ զժբախտաբար երկու տարիէ ի վեր՝ այդ գումարը Երեւան հասցնելու եւ նոյն ձեւով կիրարկել շարունակելու կարելիութիւնը դադարած է գոյութիւն ունենալէ, եւ եթէ այս տիւրը կացութիւնը երկար տեւէ, արդեօք Բարեգործականի վարչութիւնը պիտի չստիպուի՝ այդ տարեկան գումարը Մելքոնեանի անունով՝ ժամանակաւորապէս՝ արտասահմանեան բանասիրական ու գրական մատենաշարի մը հրատարակման յատկացնելու)։ Յանկայի է որ Բարեգործականի վարիչները հոգածու ըլլան այս մասին։ Յանկայի է որ անոնք իրենց սկսած «Մատենաշար»ին յաջորդ հատուկներուն համար գրական եւ բանասիրական գործեր փնտռեն, եւ այդպէսով ջանան որ օր մը այդ «Մատենաշարը» ընդլայնուելով, գարգանայով, իրականացումն ըլլայ այն մեծ հրատարակչականին զոր այնքան ատենէ ի վեր այնքան զրոյներ ու գրաւէրներ հիմնուած տեսնել կ'ուզեն։ Յանկայի է նաեւ որ Բարեգործականի կեդրոնական վարչութիւնը եւ չորս շահակային վարչութիւնները թելադրեն իրենց շրջանակի գրասէր Հայկերու որ գրական մրցանակներ հիմնեն, բան մը որուն հաղիք մէկ նմուշը ունինք արտասահմանի մէջ, — Ժիւնի Ծրանացիք, օրինակի համար, ունին տասնեակներով։

Ատեն է որ այս բոլոր պահանջները լրացրենք։ Ատեն է որ անձնամով կամ հատուածամով ատելութիւններով ուռած վատաւորով վէճերը դադարեցնենք, քննադատութիւնը (գրական թէ քաղաքական) ըմբռնենք աւելի լուրջ կերպով քան ինչ որ կ'ը տեսնենք յաճախ մեր թերթերէն ոմանց մէջ. ազգային հարցերու զեկալարութեան մասին մեղի պէս յիտածողը անարդական անվայել բառերով քարկոծելը քաղաքական քննադատութիւն չէ, օչ այլ հասարակական մտածման տեսակէտով աւուր հա-

ցի կարօտ աղբաւոր հռչակելը եւ Բաֆֆին ու Մարտինսը Միքայիլ Բաբայանի հետ մէկ գծի վրայ դնելու երախարական անպատկառութիւնը ցուցադրելը՝ գրական քննադատութիւն է *)։ Իրախուսենք ազգային գերադոյն չահրուն լուրջ մեր ազգասիրական ուժերուն մերձեցման երեւոյթները, օգնենք մեր նորածիլ տաղանդներուն որ իրենց առաջին գործերը կարենան ի լոյս ընծայել, շարունակենք ամբողջ աշխարհի առջեւ մեր ազգային փրփականութիւնը ընդարձակելով ու զօրացնելով զայն՝ քաղաքական, գրական ու դեպրոնստական մարզերուն մէջ։ Այդպէսով է որ մենք պիտի յաջողինք փութացնել գալուստն այն օրհնեալ ժամանակաշրջանին ուր մեր ազգային դատը լուրջ ու տեւական լուծում մը պիտի ստանայ եւ մեր քաղաքակրթական լաւագոյն ուժերը՝ գէթ ամենամեծ մասամբ՝ պիտի կարենան մեր հայրենի ազատ մէջ հաւաքուիլ։

*) Մեր ազգային գրականութեան եւ ազգային կեանքի բնագոյնը լայն յայտնուածութեամբ իմաստաւորութեամբ քթբաժնոյնկութեամբ միասին պարզուի մը միայն յամբողջ յոյսով մտածելու շարքին տաքիւ, զոր Շահան Շահնուր վերջերս հրատարակեց, Ազգակի մէջ տեսայ ծառուկեան անունով ստորագրուած վեց յօդուած. ուր կամ ճիշդ դիտողութիւններ, քայքայ իմաստ անտեղի անարգանքներով ու հայեալաբանութեամբ ծանրաբեռնուած։ Գրական գործերու եւ հարցերու ինչպէս եւ ազգային կեանքի բնագոյնը իր փորձերուն մէջ, Շահնուր, որ շատ իմաստաւոր տաղանդով վիպող մըն է, ամբարտաւան անհասկացողութեան ցաւալ կրեւաջք մը կը դառնայ, զոր տխուր ու արգահատայից ծայրիկ մը լոյ կարելի է նկատել ու դատել ու չէ այդպիսի փաշտօն կատարութեան աղաղակներով, ու պէտք է տեսնել որ Շահնուրի մէջ լաւ վիպողին բով յոռի բնագոյնը ի յայտ եկած է չէ թէ այս վերջին տարիներուն, այլ առաջին օրէն. այն շրջանին իսկ ուր իր գրական սկզբնաւորութիւնը կ'ընէր զայնակական միջավայրի մէջ, իր անպիտան վեպը՝ Նահանջը ասոցի կ'ընէ՝ իրական-

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. — Այս բրոնիզը արդէն իսկ շատ երկարած ըլլալով, պիտի չկարենամ խօսիլ նոր հրատարակութեանց վրայ, որոնք այս վերջին 6-7 ամսուան մէջ րաւական բազմաթիւ եղան եւ որոնց մէջ կան կարեւոր գործեր, ինչպէս Օչականի Սոն. փամնա Սիւնցին, Ժաք Յակոբեանի Գաղտնի ձամբան քերթումներու հաւաքածուն, Նշան Պէշկէթչեանի Ծաղրանկարները, Նազարի Ուղեցոյց հայ երիտասարդին գրքոյից, Ա. Սի. մայի Ծամիրամը, Կարապետ սարկ. Տէր-Մը. իշրուշեանի Պաւղիկեանց ուսումնասիրութեան Թարգմանութիւնը, Արմէն Անոյի Սրտերու Խր. գը, Արտաւազդ սրբազանի Յովաննէն Կոյումն ու Բարգէն աքոռակիցը, եւ. . :

Ասոնց վրայ պիտի խօսիմ Ամսիտի յառաջիկայ թիւի բրոնիզին մէջ. հոս միայն մասնաւորապէս մատնանել պիտի ընեմ Կիլիկիոյ չար.

չարամբը *) սքանչելի հատորին հեղինակ Փօլ տիւ Վէուի նոր ու շատ կարեւոր գրքոյից, Le désastre d'Alexandrette (Ալեքսանտրէթի աղէտը), փաստական եւ քաղաքի գործ մը ուր Պրիւանի Անկերայի համաձայնութենէն մինչեւ երէկուան Ալեքսանտրէթի Փրանքո-թուրք համաձայնագիրը՝ խօսելու կը քննադատէ եւ կը դատաւարտէ իր երկրին արտաքին քաղաքականութեան վարիչներուն գործած սխալները :

Այդ գաղափարայից վեհոգի գրքոյից, աշխոյժ ոճով մը գրուած, եւ ուր ինչպէս եւ ճիշդ լիկիւյ չարչարանքին մէջ, Հայոց համար խորին համակրութեամբ լի էջեր կան, ամէն աղ. գասէր Հայու մատենագրանին մէջ գտնուելու է : Պ. տիւ Վէու ոչ միայն կը պայքարի դրք. չով, այլ եւ զլիսուր մղիչ ուժէ չ ալք Վարիանական արեւելեան քաղաքականութեան դէմ հակադրել Գանացոյ չարժման որ նոր կազմակերպուած Comité de la Méditerranée ին եւ. անոր առաջին մասնաճիւղ France-Syrie ի միջոցով սկսաւ գործել, յօդուածներով ու հաւաքոյթներով :

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

րակելով Յառաջի մէջ. իր այդ վէպին հերոսներուն բերնով ան հոն կ'ըսէր սապէս բաներ՝ «Հայը ամուլ է, անձին, անպտուղ, Հայը դաւադր է, փառ, ունայն, սնոտի» : «Ներքինիներ եմ մեր բոլոր պապերը, անոնք շփոյն կրցելու եմ քանակել մեր միսին վրայ...» «Որքան որ մը. տածումս ետեւ տանիմ, Հայերը կը տեսնեմ միշտ այնպէս ինչպէս որ եմ այսօր, պգտիկ, գաճառ. տխեղծ» : «Հայերը գիրք մը ունին, անոնց ամե. նագէշ, գգուելի, ամեմայտալ, վատառողջ եւ ամեմէն աւելի անբարոյական գիրքն է ան ---- Նարեկը : Կ'ամբաստանեմ զայն իբրեւ ամեմա մեծ թշնամին Հայութեան, Կ'ամբաստանեմ աւն թշնատականը որ անոր տղաքը ք'աւ» : Ասոնք գրողը բնական է որ Բափփին ու Ահարոնեան : Սմբատ Բիւրատին էով զնէ :

Տաղանդաւոր վիպակ եւ շորիդարամ քննադատ Շահնուրին պարագամ կ'արժէ անշուշտ յիշելու զարձանքն՝ ոչ թէ գրական բանավէճի, այլ հոգեբանական ու գրական վերաժաման աշխու. տանքի մը, իբր տարօրինակ ու գրեթէ անյուս. քանական երեւոյթ :

*) Ստիպուած եմ անգամ մը եւս Աղգակին օճիւհէն բռնել, ըսելու համար թէ «Կիլիկիոյ չարչարանք»ին Անահիտի նախորդ թիւի բրոնիզին մէջ յատկացուած մէկ քանի էջերուն վրայ իր աշխատակիցներէն մէկուն քաջհուր բոլորովին անմատոտ է : Հայոց բարեկամ եւ իր երկրին պատուոյն նախանձախնդիր այդ գրողին եւ եռանդուն գործիչին այս կարեւոր գործին վրայ եւ այդ բրոնիզին մէջ բանաստեղծ եմ ամեմէն ներբողակց գնահատումը որ երեւցաւ մեր մամուլին մէջ. ատիկա ընելէ յետոյ՝ իմ. չով. մատնանելու պիտի չընէի նաեւ պակասներն ու սխալները, որ մեծ մատամբ արդիւնք եմ մեր մտային իր տեղեկութեանց անբաւականութեան : Ատոնք, գրելէ առաջ, իրենք ըսելու էին բերանագի, եւ իմք ոչ միայն դժգոհ չէր մնացել, այլ շնորհակալ էր եղեր, յայտնելով նաեւ թէ այդ դիւտ. չուրիւններէն պիտի օգտուէր երկրորդ տպագրութեան մը մէջ :